

Д. ДУРДУШЕНКО

**ЕВГЕН
ЧИКАЛЕНКО**

1861 — 1929

М. Бумович.

КОЛЕКЦІЯ
АКАДІЯ
ЖУКОВСЬКОГО

Євген Чикаленко 1907 року.

Д. ДОРОШЕНКО

Євген Чикаленко

його життя і громадська
діяльність

2222
2222

БІБЛІОТЕКА
ІМЕНІ О. ОЛЬЖИЧА
3/1, ГРУШЕВСЬКОГО. 4

Видання Фонду імені Є. Чикаленка
при Українському Академічному Комітеті
ПРАГА

1934

Вступ. Українське життя на початку 1880-х років.

Початок 80-х років XIX століття був добою певного перелому в історії українського національного руху. Ще недавно перед тим — в половині 70-х років — перед українством, здавалося, стелився шлях невпинного розвитку і зросту. В Києві, який знову став природнім осередком українського духового життя, зібралася ціла плеяда видатних діячів на всіх полях громадського, наукового й літературно-мистецького життя; серед них, як зірки першої величини, виблискували такі ймення, як Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Павло Житецький, Микола Лисенко, Кость Михальчук, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Старицький, Павло Чубинський і цілий ряд інших талановитих діячів. Вони були об'єднані в один великий гурт, у, так звану, Стару Громаду, яка керувала всім тодішнім українським рухом. Громада та, заснована ще на початку 1860-х років Антоновичем, була головним осередком української політичної думки й осередком національних стремлінь. Вона перебувала в тісному контакті з Громадами інших міст (Одеси, Харькова, Чернігова та інш.) і навіязувала зносини з Галичиною та Буковиною. З кругів Громади виринула думка заснувати у Києві наукове товариство для дослідів на полі українознавства, і таке товариство було дійсно засноване в 1873 році, хоч і під чужою фірмою „Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства“. Воно розпочало дуже інтенсивну працю в обсягу української етнографії, історії, дослідів над економічним життям українського народу. Його заходами і працею його членів повиходили у світ такі, можна сказати, вікопомні видання, як збірник історичних пісень українського народу Антоновича й Драгоманова, як збірка казок та легенд Драгоманова, збірка чумацьких пісень Ів. Рудченка та інш. Член і секретарь Відділу Чубинський зорганізував цілу етнографічно-статистичну експедицію на Правобережну Україну і вкупі з своїми співробітниками зібрав величезний матеріал етнографічного і статистично-юридичного характеру, опублікований у 7 великих томах „Трудів“ тої експедиції. Перед в історичних студіях вів Антонович, який

в той же час закладав перші наукові підвалини української археології; мову розробляли такі знавці, як Житецький і Михальчук; історію українського права розробляв Ол. Кістяковський; економічне життя досліджував Микола Зібер; етнографію — Драгоманов, Вовк, Лоначевський, Русов, Рудченко; народню музику — Лисенко, який уже положив основи української національної опери („Різдвяна ніч“, виставлена у Києві 1874 року). Коли в 1874 році відбувся у Києві археологічний з'їзд, і українці задемонстрували на ньому здобутки своїх дослідів на полі українознавства, то чужоземні вчені, присутні на з'їзді, були просто вражені широким розмахом української наукової роботи; відомий французький історик Альфред Рамбо писав, що в Києві завдяки цій роботі збираються до купи *membra disiecta* (розірвані шматки) української нації.

В Києві почало виходити багато українських книжок, особливо популярних брошур для народу з різних галузів людського знання. Громада вирядила свого члена Ол. Русова за кордон, щоб він там видав повний збір творів Шевченка, незалежний від російської цензури; так появилася в 1876 році у Празі перше повне видання „Кобзаря“ у двох томах. Київська Громада придбала собі й власний орган, газету „Кієвській Телеграф“, на сторінках якого М. Драгоманов та інші талановиті публіцисти обстоювали інтереси українського національного руху.

Ці інтереси треба було боронити, як то кажуть, на два фронти: і супроти російського уряду, і супроти самого російського та зросійщеного громадянства. Уряд давно вже з тривогою слідкував за розвитком українського руху. Хоча українці ще з часів „Основи“ (1861—1862) раз-у-раз виставляли самі лишень культурні домагання і відхрещувались від політичного сепаратизму, проте перед російським урядом увесь час стояла примара українського сепаратизму, і він був переконаний, що літературне відокремлення українців від росіян раніше чи пізніше поведе і до державного відриву України від Росії. Він твердо зятявив собі слова московського публіциста Каткова з приводу польського повстання 1863 року, що, мовляв, збройне повстання Польщі є ніщо, як порівняти його з повстанням літературної України: там, може, під лихий час відпала б якась провінція від імперії; а тут мужицька мова, ставши літературною, розколе імперію на самій серцевині. Вже в 1861 році було розгромлено українські громади в Полтаві, в Чернігові й у Булькові, а найбільш діяльних членів вислано на північ; тоді ж було позакривано й українські народні школи. В 1863-му році міністр Валуєв видав наказ із зобороною видавати українські

книжки для народу. Одночасно Синод заборонив надрукувати український переклад Євангелія і вже дозволені перед тим релігійно-популярні книжки.

Українці ще з кінця 50-х років, коли в Росії після погрому її в Кримській війні почався, так званий, визвольний рух, зв'язали свою долю з долею цього загального руху, який привів до великих реформ (увільнення селян, реформа судівництва, заведення міської й сільської самоуправи, загальної військової повинності), але не завершився здобуттям конституційної свободи. Більш радикальні елементи російського громадянства ввели тоді боротьбу за політичну волю способами революційними, — пропагандою серед народу і терором. Українці поклали надії на те, що загальна політична свобода в Росії, яка з часом, тим чи іншим способом буде здобута, увільнить також і український народ від усіх перепон, які гальмували його вільний розвиток. Вони не думали покликатись на якісь історичні права України, вважаючи, що то вже річ давно похована, та й не дуже брались самі до якоїсь власної політичної організації, віддаючи всі сили роботі на полі письменства і просвіти. Була це, як виявилось потім, велика помилка. Боротьба в ім'я політичного й соціального визволення, яку розпочала російська інтелігенція з своїм урядом, приваблювала й активніші українські елементи (Лизогуб, Дебагорій-Мокрієвич, Кибальчич, Волховський, Кравчинський, Осинський, Желябов, Стефанович та інші), які йшли в ряди російських революційних організацій, вірячи, що вони виборюють свободу для цілої Росії, а тим самим і для українського народу. Але, захоплюючись тією боротьбою, вони здебільшого одривались од українського ґрунту і од безпосередніх українських інтересів, ставали до них байдужі. Супроти таких широких завдань, які вони собі ставили, українська справа здавалась їм занадто дрібною, а ідея національного відродження — „вузькою“.

Російське громадянство, коли побачило, що українці йдуть далі букварів та читанок для народу, що вони хочуть розвивати свою власну національну культуру, також поставилось до українського руху неприхильно. В очах консервативної частини російського громадянства український рух був, після досвіду з польським повстанням 1863 р., небезпечним сепаратизмом, наслідком „польської (пізніше — австрійської) інтриги“. Для поступового громадянства він був занадто вузьким, партикулярним рухом, який тільки ослаблював і розбивав сили в боротьбі з спільним ворогом — царським урядом. Російська поступова преса або замовчувала український рух, або висміювала його, стараючись довести, ніби українці не мають жадних

підстав для розвитку якоїсь самостійної літератури, а що для народу, мовляв, та література зовсім непотрібна. В цьому поступова російська преса сходилася з консервативною, яка також не щадила нападів і глузувань для українського руху.

Українцям треба було доводити, що вони — окрема нація з своїми власними культурними традиціями й самобутнім укладом життя, що народня українська мова вповні здатна зробитись органом просвіти і письменства. Українські діячі старались в своїх статтях на сторінках деяких російських видань, що ставились до них більш толерантно, довести, що український рух не має в собі нічого ретроградного, що він цілком відповідає духовим інтересам народніх українських мас, і що український народ взагалі має законне „право“ на самобутній розвиток. Українські Громади 70-х років були настроєні дуже радикально в питаннях соціального й політичного характеру, вони вступали в зносини з російськими революціонерами (партією „Народная Воля“) та допомагали їм. Взагалі цілий український рух тих часів прийняв дуже виразну радикальну закраску.

Але цей радикалізм (особливо в питаннях соціального характеру) залякував і відштовхував від українства більш помірковані елементи серед самого українського суспільства, особливо серед поміщиків, навіть таких, що самі колись приклали руку для піддержки українського письменства й українських наукових видань. Власне з цих поміщицьких кругів в 1875 році почали йти до уряду скарги на український рух і доноси на його діячів. Перед у цій акції вів голова Київської Археографічної Комісії, полтавський поміщик Михайло Юзефович, колишній покровитель Куліша (його син Борис був у 1860-х роках членом української студентської громади в Києві). В своїх дописах уряду Юзефович вказував на подвійну небезпеку тодішнього українського руху: і для цілоти Російської держави, і для існуючого соціального ладу. Його доноси дали свої наслідки: царь Олександр II призначив спеціальну комісію з кількох міністрів (і при участі Юзефовича) для обміркування способів боротьби з українським рухом. Ця комісія визнала за потрібне закрити „Південно-Західній Відділ Географічного Товариства“ і газету „Київській Телеграфъ“, заборонити друк українських книжок і українські театральні вистави, взагалі усякі зовнішні ознаки українського національного життя. Все це й було зроблено шляхом адміністративних розпорядків, а 16. травня 1876 року Олександр II, перебуваючи в Емсі, в Німеччині, підписав ганебний наказ, яким українське слово заборонялось на своїй рідній землі, наказ потаємний, бо й сам уряд соромився прилюдно його оголосити. Поруч із заборонами пішли й осо-

бисті репресії. Рятуючись од неминучої небезпеки, Драгоманов, Вовк, Зібер і Подолинський емігрували за кордон; цілий ряд українських діячів було вислано з Київа. Громадська думка в Росії, занята подіями на Балканах (на початку 1877 року почалась російсько-турецька війна), ніяк не реагувала на репресії проти українського руху. Українське культурне життя завмерло на деякий час.

Правда, попервах київська Громада ще в кінці 1875 року, коли почалися репресії, доручила Драгоманову, який виїздив за кордон, заложити у Відні видавництво періодичних збірників „Громада“ і агітаційних полемічних брошур для оборони українських національних інтересів. „Громада“ мала стати українською трибуною в Європі, тим, чим колись був для росіян „Колоколь“, видаваний Герценом у Лондоні. Драгоманов справді розпочав за кордоном енергійну діяльність. Осівши в Женеві, він почав, за допомогою гуртка емігрантів з України і з Галичини, випускати книжка за книжкою „Громаду“ та інші публікації в революційно-соціалістичному дусі. Одначе, в міру того, як в Росії скріплялася політична реакція, особливо після замордування Олександра II 1. березня 1881 року, та після нових репресій (найгостріші репресії були в Одесі і взагалі на Степовій Україні), опозиційні настрої серед українського громадянства стали дуже охолоджуватись. Почала брати гору думка, що революційними способами не вдасться побороти уряд і добитись політичної свободи, що всякі гострі виступи, викликаючи неминуче ще гостріші репресії, тільки ослаблюють сили громадянства і можуть звести на нівець увесь український рух. Стали казати, що треба на якийсь час усунутись від участі в загальній політичній боротьбі, а взятись з усіх сил за мирну культурну роботу, розвивати, скільки можна, українське письменство (в 1881 році було трохи ослаблено на якийсь час цензурні утиски над українським словом і допущено український театр), а головне — створити наукові підстави для українських національних домагань: розробити українську історію, мову, історію письменства й культури, етнографію, щоб тим усім довести самобутність української нації. Розуміється, все це можна було робити лиш російською мовою і в рямцях російських наукових установ: у Київській Археографічній Комісії, в Історичному Товаристві Нестора-Літописця у Київі, або в Історично-філологічному Товаристві у Харькові. В 1882 році вдалося навіть заложити науковий орган українознавства, місячник „Кіевская Старица“. Взагалі з початком 1880-х років запанував на Україні напрямок, який прозвано „неполітичним культурництвом“.

Дехто думав, що можна переконати російський уряд, ніби

культурницьке українство нічим не загрожує інтересам російської держави, що українська мова в народній школі і в популярній брошурі для народу тільки допоможуть піднести культурний рівень українського села. Сам старий Костомаров виступив із рядом статей в петербурзькому ліберальному місячнику „Вѣстникъ Европы“, де доводив, що нема потреби творити українську літературу для інтелігенції та перекладати класиків на українську мову, що доволі літератури „для хатнього вжитку“, популярних книжочок для народу та елементарних підручників. Одночасно Костомаров друкував свою монографію про Мазепу, де доводив історичними аргументами безпідставність українського сепаратизму. Костомаров хотів своїми писаннями „помирити уряд з українством“. Але уряд залишався глухий на його аргументи і думав, що своїми заборонами він приборкає український рух до останку.

Драгоманов не поділяв думок своїх земляків, що треба згорнути прапор політичної боротьби і „не дратувати уряд“. Живучи в Женеві, в атмосфері політичної свободи, і зустрічаючись раз-у-раз з революціонерами, емігрантами з Росії, він ставав усе більш радикальним у своїх політичних поглядах і розійшовся з київською Громадою, яка навіть його видання заборонених поезій Шевченка вважала за річ в тодішніх умовах шкідливу. Драгоманов, одрізаний деякий час від України, мав за собою лиш невеликий гурт емігрантів та кількох прихильників серед молоді в Галичині (Іван Франко та Михайло Павлик).

І ось, як пише Франко, „настала важка доба в Росії. Не тільки революційні, але й конституційні паростки були розбиті й розтолені. Суспільність немов одубіла; люде, ще перед кількома літами настроєні дуже революційно, тепер умили руки від усякої політики“. „Спеціально на Україні, — каже далі Франко, — видно було в тамошніх громадах великий упадок духа. Українство, здавалось, було засуджене животіти в формі якоїсь літературної течії. Про ширшу громадську працю, а особливо в народі, не було й мови“. Лиш деякі сміливі люде, повні святого запалу, такі як Олександр Кониський, Борис Грінченко, а трохи згодом Трохим Зіньківський, старалися й серед найбільш несприятливих обставин і безпросвітної атмосфери щось робити на полі практичного життя, якомось посувати вперед українську справу, хоча б у формі дрібних діл. І багато кому їхні змагання здавались донкіхотством, витрачанням сил на якісь ілюзії. Щоб не знеохотитись серед тяжких обставин взагалі до всякої праці на українському полі, треба було мати дуже сильну віру в свій народ і ще більшу — любов до нього. Небагато було таких людей,

але вони не склали рук і не дали українській національній ідеї змерти. До гурту цих людей пристав саме в ці глухі і, здавалось, безнадійні часи, молодий хлопець, у якого знайшлася і ця віра, і ця велика любов. Це був Євген Чикаленко.

I.

Чикаленків рід. — Дитячі роки. — Шкільна наука в Одесі та в Єлисаветі. — Перші проблиски національної свідомости. — Гурток Михалевича.

Євген Харлампович Чикаленко походив із Степової України. Довгий час Степова Україна — Херсонщина й Катеринославщина, колись — запорожські володіння, — не брала помітної участі в українському національному відродженню, а ось саме на переломі 70—80-х років дала вона українському письменству і мистецтву ряд блискучих діячів, це були творці українського театру: Марко Кропивницький і брати Тобілевичі (Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський і Опанас Саксаганський). Тоді ж таки дала вона Україні й їх земляка та приятеля — Євгена Чикаленка.

Сам Чикаленко виводив свій рід з Полтавщини, але напевне знав лиш, що його дід, Іван Годорожій-Чикаленко, родився в кінці XVIII віку в запорожському зівовнику на річці Саксагані, в пізнішій Катеринославщині. Батька його Михайла, вбили москалі, може при руйнуванні Січі в 1775 році. Коли ж землю, на якій стояв зівовник Чикаленкового прадіда, цариця Катерина II подарувала графу Канкрину, то прабабка Чикаленка з малими дітьми перевезлася на Херсонщину, де запорожцям та їх родинам уряд одводив землю для поселення.

Дід Чикаленків, Іван, став, як виріс, козаком Бугського Козачого Війська, що його сформував був російський уряд з колишніх запорожців ще в 1784 році. Він дослужився всього до рангу „урядника“ (підхорунжого), мабуть тому, що не схотів переселятись на Кубань, куди було переведено в 1792 році Бугських козаків, і залишився жити на Херсонщині. Його сестри повиходили за околиць поміщиків, а він сам одружився в селі Перешорах (Ананіївського повіту) з дочкою місцевого землевласника Бана, виселенця з Румунії, і взяв за нею в посаг 150 десятин землі, отже став сам невеликим поміщиком. Він тішився великою повагою серед місцевого населення, як панів, так і селян, був незмінно багато років титарем у Перешорській церкві, і до кінця віку приходив до церкви в синьому козакому

жупані. Помер він 1850 року, проживши 76 літ. Він завів дуже гарне скотарське господарство, яке потім провадили його син і внук — наш письменник і діяч — аж до 1918 року. Іван Чикаленко, вивчивши своїх двох синів Петра і Харлампія добре читати й писати, улаштував їх на службу в Ананіївському повітовому суді, де вони й дослужились до права на дворянство. Харлампій Чикаленко оженився в 1858 році з панною Оленою Краєвською, дочкою поляка-судовика Каєтана Краєвського і матері-українки Варвари Горієнко з Херсонщини.

В 1861 році 9. грудня у подружжя народився другий син Євген, що йому судилося прославити весь рід Чикаленків. Перший син Іван родився в 1860 році, а дочка Галя в 1864, обоє померли в молодім віці. Харлампій Чикаленко був добрий господар; він прикупив землі ще 900 десятин і завів господарство на ширшу ногу, покинувши службу в суді. Він дбав, щоб дати дітям добру освіту, але не встиг вивести їх сам в люде, бо помер 1871 р. ще в молодім віці, на 41 році життя. Діти залишились під опікою свого дядька, Петра Івановича Чикаленка.

У „Спогадах“, виданих уже на еміграції, розповідає Чикаленко докладно про свої дитячі роки. Родинні обставини були не дуже веселі. Мати зовсім не цікавилась господарством і нудилась на селі. Своїм вихованням (вона скінчила французький пансіон в Одесі) і звичками вона була чужа серед оточення, в яким довелось їй жити в Перешорах; вона не ладила з чоловіком і, нарешті, покинувши Перешори, переїхала жити до повітового міста Ананіїва, куди до неї привозили дітей на побачення. Щоб мати в домі господиню, батько спровадив до себе свою сестру Євдокію, заміжню за хорунжим Азовського Козачого Війська Бачієм, з дочкою Настею. Але ні тітка, ні батько, увесь час зайнятий то службою, то господарством, не уділяли надто багато уваги дітям, і ті, особливо хлопці, жили на вольній волі, без особливої опіки й ласки з боку старших, але в достатках і на лоні розкішної степової природи, придивляючись до господарства, до хліборобської праці, до життя чабанів з їх отарами серед широкого вільного степу. Той степ полюбив Чикаленко на все життя, і в його „Спогадах“ сторінки, де він малює степову природу, належать до найкращих описів степу в нашій літературі, поруч із знаменитими малюнками Гоголя, Мирного й Коцюбинського.

Життя й побут у Перешорах були ще старосвітські; в домі і кругом на селі додержувалися старих звичаїв, святочних обрядів та забав, і діти повними грудьми вдихали в себе поезію тих обрядів, народніх пісень, казок та співів захожих співців-лірників. Першу науку побирав Чикаленко у місцевого сільського пан-

отця Василя Лопатинського, великого ідеаліста і стихійного українця. Коли ж йому минуло 9 років, то хлопця одвезено було до Одеси й віддано до великопанського пансіону англійця Рандаля, де вже вчився його старший брат Іван. І ось тут виявилось, що малий Євген умів добре говорити тільки „мужицькою“, себ-то українською мовою, за що й зробився на деякий час об'єктом насмішок педагогічного персоналу й товаришів. У пансіоні тому наука була поставлена добре, а головню — директор-англієць звертав увагу на фізичне виховання дітей, що за тих часів було великою рідкістю.

Коли Чикаленко пробув у пансіоні три роки, пансіон той перебрав інший власник і керувник — Соколовський, який перемінив його в приватну реальну прогімназію. Школа дістала нових учителів. І трапилось так, що серед тих учителів знайшлося аж троє українців, що відіграли помітну роль в нашому культурному житті; це були: Олексій Андрієвський, історик, що викладав у школі російську мову; відомий музикта і перекладчик „Одисеї“ та „Іліади“ на українську мову Пётро Ніщинський, що викладав географію, й, нарешті, учитель історії Леонід Смоленський, талановитий педагог і палкий український патріот. В прогімназії дуже заопікувалися хлопцем директор Соколовський з жінкою, які були не чужі й самі українським симпатіям. Коли брат Чикаленків Іван заслаб і скоро помер, а батька вже не було в живих, Євген уже не їздив на різдвяні й великодні ферії додому, а лишався в Одесі. Соколовські брали його до себе, і він проводив у них свята. В хаті Соколовських знайшлась „Основа“, і хлопець із захопленням, як читаємо в „Спогадах“, перечитав поезії Шевченка й оповідання Марка Вовчка. Одного разу почув він у салоні Соколовських, як гості співали гуртом пісню „А вже літ аж двісті, як козак в неволі“, — заспівав сам Смоленський, який був „богом“ для учнів, так його любили за талановиті виклади. Цей спів зробив на Чикаленка таке вражіння, що він розплакався, і дорослі довго не могли його заспокоїти. В душі у хлопця забреніли якісь нові, невідомі до того часу йому самому струни...

У хлопця, що виріс в українському старосвітському оточенні — серед української народньої стихії, читання українських книжок, а особливо історичного змісту, дуже легко й натурально викликало проблиски національної свідомости. Коли він, за порадою Смоленського й пані Соколовської, прочитав Гоголевого „Гараса Бульбу“, то „цілими днями не міг ні про що думати, як тільки про запорожців у червоних жупанах з оселедцями на голові; вечорами довго не міг заснути і все мріяв про те, як би його, як Колумб, знайти нову землю і там заснувати Запо-

рожську Січ“. Коли, приїхавши на літо до Перешорів, хлопець поділився своїми мріями з о. Василем, той, вислухавши його фантазії, „серйозно завважив, що це тепер неможливо, що вже минув час Запорожжа та й України, як самостійної держави, а що дійсно не треба цуратись своєї мови, а треба розвивати, збогачувати літературу, і порадив записувати пісні, казки, які потім можна десь видрукувати“. І о. Василь заспівав за проводом гітари популярну в ті часи пісню (зложеноу Руданським):

Ой зза гори та ізза кручі
Йдуть вози скрипучи.
Попереду йде козаченько
Та вигукує йдучи:
„Україно, Україно!
Моя рідна мати,
Чи ще довго над тобою
Будуть панувати?..“

„Радість моя, — згадає Чикаленко, — була незвичайна, але й боляче мені було, що о. Василь байдуже ставиться до моїх мрій відновити козацьку Україну, з гетьманами, з Запорожським військом і т. п., а мене ці мрії доводили до того, що я часом слізьми плакав над долею України“.

В прогімназії Соколовського пробув Чикаленко два роки і за цей час перечитав багато українських книжок. Коли він перейшов до 4-ої класи, дядько забрав його з Одеси і у вересні 1875 року віддав до реальної школи в Єлисаветі, заснованої та утримуваної місцевим земством. Директором школи був М. Завадський, дуже симпатична людина і добрий педагог. Чикаленко попав на квартиру для учнів, де за старшого (репетитора) був учень 5-ої класи Андрій Грабенко, син селянина. З першого знайомства хлопці заговорили між собою по-українськи і стали приятелями на ціле життя. На шкільній лаві засів він поруч з Опанасом Тобілевичем (пізніше — славним українським артистом — Саксаганським), що теж був стихійним українцем. Із ним, і з цілою його родиною — батько Тобілевичів мав свій будиночок на передмісті Єлисавету — завязалася у Чикаленка також щира приязнь, особливо з старшими братами Опанасовими: Іваном (Карпенком-Карим) — відомим нашим драматургом, і Миколою (Садовським) — не менш відомим артистом.

В Єлисаветі Чикаленко попав в оточення, яке сприяло перетворенню його стихійного українства в свідоме національне почуття. В Єлисаветі тоді при Громадському Клубі зорганізували брати Тобілевичі, на чолі з старшим Іваном (Карпенком-Карим), аматорський театральний гурток, котрий давав по субо-

тах українські вистави на користь незаможних учнів. За режисера гурток запросив Марка Кропивницького, що проживав тоді в Єлисаветі. Чикаленко побачив „Назара Стодолю“, „Сватаня на Гончарівці“, „Наталку Полтавку“, „Гаркушу“, „Дай серцю волю, заведе в неволю“. Ці вистави зробили на нього велике вражіння. В реальній школі, хоч наука в ній велася звичайно російською мовою, не було ані тіні якогось ворожого відношення до українства, а директор Завадський, вступаючи з старшими учнями в розмови на політичні теми й стараючись одхилити їх од симпатій до крайніх поглядів, покликався на авторитет М. Драгоманова, як противника терору.

Після царського указу 1876 р., коли й в Єлисаветі заборонено українські вистави, атмосфера українська в місті, згадує Чикаленко, взагалі порідшала, за те погустішала загально-російська радикальна, зросли симпатії до революціонерів, що саме тоді під про-

водом партії „Народная Воля“ вели завзяту боротьбу з царським урядом. До учнів доходила підпольна революційна література, спочатку газетка „Земля и Воля“ а потім, коли партія „Народная Воля“ поділилася на дві, і з неї вилучилася нова партія „Черный Передѣлъ“, то й обидва органі: „Народная Воля“ та „Черный Передѣлъ“. Учні теж поділились в своїх симпатіях: одні були за „Народню Волю“, яка шляхом терору добивалася політичної свободи, а другі за „Черный Передѣлъ“, що стояв за соціальну революцію. „Моя душа, — каже в своїх „Спогадах“ Чикаленко, — не лежала ні до тої, ні до другої, бо обидві вони не мали нічого спільного з українством.“ Одначе й він мріяв, під впливом тенденційної тодішньої російської белетристики, а особливо — роману Чернишевського „Что дѣлать?“, що коли буде дорослим, то роздасть свій маєток селянам, при-

Євген Чикаленко 1879 року учнем Єлисаветської реальної школи.

пишеться до сільської громади, житиме, як простий селянин, і таким способом нестиме світло в темну народню масу.

Буваючи в гостях у Карпенка-Карого, хлопець заставав у нього по суботах ціле товариство, яке складалося з самих українців, слухав добру музику і співи українських пісень. Приїздячи на літні ферії до Перешорів, Чикаленко по неділях читав двірським парубкам Шевченка, Куліша, Марка Вовчка, хоч це й не подобалося дядькові. В 1878 році в Єлисаветі оселився лікарь Опанас Михалевич, колишній член київської Громади. Він зібрав коло себе цілий гурт з більш ідейної української молоді, і до цього гурту пристали крім Чикаленка ще Андрій Грабенко, Олександр Волошин, Аркадій Вержбицький, Микола Левитський, Михайло Василев, Іван Стиранкевич; усе це були відомі пізніше громадяне, а Микола Левитський вславився як „артільний батько“. Вчачали на збори гуртка і М. Кропивницький, Карпенко-Карий та М. Садовський, що вже встиг зробитись офіцером, побував на війні, а потім покинув військову службу й жив у батька. Михалевич знайомив членів гуртка з творами Драгоманова, добував навіть женевську „Громаду“, оповідав про діяльність київської Громади, організував переклади на українську мову творів московських белетристів-народників, а сам перекладав з англійської мови Адама Сміта. Взагалі старався розвинути в своїх „учнях“ літературні інтереси й заохочував писати, як що помічав у кого ознаки літературного хисту. Про самостійність України, суверенність її державного життя, згадує Чикаленко, мови в гурті не було, всі думали лиш про те, як би добитися свободи національного розвитку: одні гадали, що цього можна досягти дорогою всеросійської революції, а другі — дорогою агітації в земствах та ширенням національної свідомости серед молоді та широких народніх мас. Михалевич же навчав, що „всі ці шляхи ведуть до відродження української нації, і нехай кожен вибірає собі працю по своїй уподобі і здібностях“.

Весною 1881 року Чикаленко скінчив реальну школу. По смерті брата й сестри він один був наслідником батькового й дядькового майна, але батько, вмираючи, одписав свій маєток нежонатому братові до життя, щоб тільки по його смерті той маєток перейшов дітям. Та Чикаленко не поспішав осістися на господарстві, йому хотілося здобути вищу освіту й вступити до високої агрономічної школи. Але такої тоді на Україні не було, а їхати до Москви, або до Польщі (де в Пулавах або, т. зв., Новій Александрії була Сільсько-господарська Академія), не хотілось. Тоді він рішив, за порадою Михалевича, податись до Києва, щоб спробувати там записатись на природописний фа-

культет університету вільним слухачем: він, як реаліст, не мав права на вступ в університет. Київ притягав його, як осередок українського національного руху.

II.

Київ. — Знайомство з В. Антоновичем та іншими київськими громадянами. — Короткий побут у Москві. — Харків. — Гурток В. Мальованого. — Одружіння. — Розгром гуртка і виїзд до Перешор під догляд поліції. — 10 років на селі. — Переїзд до Одеси і участь в одеській Громаді. — „Розмови про сільське хазяйство“. — Чикаленко-меценат. — Побут у Петербурзі і заснування петербурзької Громади.

В осени 1881 року Чикаленко разом із своїм товаришем О. Тарковським, приїхав до Києва і зразу ж вдався до проф. В. Антоновича, до якого мав рекомендацію від д-ра Михалевича. Він хотів, щоб Антонович допоміг йому вступити до університету вільним слухачем, бо саме перед тим вийшов розпорядок міністерства, щоб абітурієнтів реальних шкіл не приймати до університетів навіть вільними слухачами. Антонович зустрів його дуже привітно, взявся клопотатись за нього, але виявилось, що нічого не можна було зробити. Вже при першій побаченні Чикаленко передав Антоновичу записані ним казки, пісні й словарний матеріал. Познайомився він і з славним українським музиком Миколою Лисенком, був запрошений до нього на вечір, де почув спів відомого кобзаря Остапа Вересая, що вже був тоді дуже старий, вже не співав, а шамкав речитативом, але грав іще на кобзі артистично. Лисенко запропонував Чикаленкові вступити до „хрестоматійного гуртка“, який складав українську читанку — хрестоматію для дітей, вибіраючи матеріал з творів найкращих українських письменників і народньої словесности. А проф. Антонович запросив його до „словарної комісії“ при київській Старій Громаді. Ця комісія впорядковувала матеріал для українського словника. Чикаленко, як він каже в своїх „Спогадах“, охоче пристав і до того і до другого гурту, бо ця робота була йому дуже по душі. Таким чином він зразу опинився в атмосфері того „аполітичного культурництва“, яке саме тоді запанувало було в київських українських колах. За цією хрестоматійною й словарною гуртовою працею познайомився

він ще з цілим рядом видатних українських діячів, що або вже тоді визначилися, або стали широко звісні згодом: з студентом Дм. Багалієм, що скоро потому скінчив університет і став професором у Харькові; з Львом Падалкою, пізніше відомим полтавським статистиком і місцевим істориком; з Ол. Русовим, що

Б. Чикаленко, його мати й сестра в Ананіїві 1881 р., незадовго до смерти останньої.

редагував тоді в Києві газету „Трудь“, яка мала українофільський напрям, хоч не такий уже виразний, як колишній „Кієвський Телеграфъ“; з Мих. Комарем, відомим українським бібліографом; визначним українським філологом Костем Михальчуком та іншими.

Але в той час, як українські громади бралися до культурної праці й заохочували до неї молодь, іще не затихла пропаганда партії „Народная Воля“ й знаходила собі багато прихильників серед української інтелігенції. Цікаво, що в той час як сам проф. Антонович запросив Чикаленка до словарного гурту, його дружина Варвара Іванівна, так само, як і пані Соколовська (жінка директора пансіону в Одесі, яка переїхала

на життя з Одеси до Київ), запропонували Чикаленкові й Тарковському познайомити їх з представниками „Народньої Волі“, щоб втягнути їх до революційної діяльності. Тарковський пристав на це з захопленням; він вступив у тісні стосунки з „народовольцями“, став на чолі революційного гуртка у Харківі і вже в 1884 році попав на заслання до Сибіру. Чикаленко не так охоче знайомився з народовольцями, бо його тягло більше до праці на чисто українському, хоча б лише на „культурницькому“ ґрунті.

Тимчасом, досидівши в Києві до весни 1882 року і побачивши, що з вступом до університету нічого не виходить, Чикаленко виїхав на Великдень додому до Перешорів, а у вересні подався до Москви, щоб спробувати вступити до, т. зв., Петрово-Розумовської Господарської Академії. Його справді було прийнято. Він почав був учитись, познайомився з українським гуртком, що існував серед студентів Академії і мав свою бібліотеку, але довго засидітись в Петрово-Розумовському йому не довелося: почалися студентські розрухи, і Академію було закрито на неозначений час. Тоді Чикаленко поїхав до Харкова, де його прийнято було вільним слухачем на природописний відділ університету. Москва, як згадує Чикаленко в споминах, дуже йому не вподобалась: місто величезне, але страшенно брудне; люде грубі, некультурні, нахабні.

Тому з великою радістю вертався він на Україну. В Харкові застав цілий гурт земляків з Херсонщини і оселився втрюх на однім помешканні з Аркадієм Вержбицьким і Миколою Левитським. В університеті (де він пробув три роки) чикаленко студював пильно агрономію під проводом проф. Зайкевича, українця з Лубенщини. Бачучи, що Чикаленко добре володіє народньою українською мовою, проф. Зайкевич доручив йому скласти популярну брошуру про культуру кукурузи. Це був перший твір славного пізніше популяризатора, але він чомусь не побачив світу, мабуть, тому, що в ті часи цензура не пропускала популярних творів українською мовою.

У Харкові увійшов Чикаленко до української студентської громади. Ця громада не мала ані програми, ані якогось політичного напрямку, вона влаштовувала лиш Шевченківські концерти, вечірки, або ж урочисті стрічі українській театральній труї, що наїздила до Харкова. Була у Харкові й Стара Громада, але зовсім не організована, вона збиралась тільки, коли приїздив хто з поважніших українських діячів, як от Антонович або Лисенко, щоб їх привітати, та правила панахиду по Шевченкові в день роковин. До тої Громади належали: колишній кирило-методієвець Дмитро Пильчиків, лікарь Володимир

Олександров (автор популярної п'єси „Ой не ходи, Грицю“), Петро Єфименко, (чоловік відомої дослідниці української історії Олександри Єфименкової), Михайло Лобода, А. Шиманов та ще кілька менше відомих людей. Це все були люде старшого

*Євген Чикаленко 1883 року студентом
Харківського Університету.*

віку і, за виїмком, може, Лободи, зовсім неактивні, навіть у „культурницьких“ справах. Славнозвісний український філолог, професор харківського університету Ол. Потебня, занятий своєю наукою, рідко показувався на людях, а проф. Дм. Багалій і зовсім уникав тоді участі в українських справах. Людей, які б цікавились українським літературним життям, було тоді у Харкові так мало, що коли Б. Грінченко, що вчителював за тих часів на Катеринославщині на селі, приїздив до Харкова, то не міг знайти для своїх українських видань доброго коректора.

У Харкові познайомився Чикаленко із Володимиром Мальованим. Це був активний революціонер, близький до „На-

родньої Волі“, але він не поривав із українським національним рухом, тільки старався надати йому більш радикальний характер. Людина надзвичайної енергії і сили волі, сміливий і відважний, він утік з Сибіру, куди його було заслано з Одеси, і перебував у Харкові нелегально. Він стояв у зносинах з Драгомановим, поділяв його федеративну програму і в 1884 році їздив до Драгоманова за кордон. По повероті його було заарештовано в Києві, знову заслано на Сибір, де він і помер 1893 року. Перебуваючи у Харкові, Мальований заложив радикальний гурток з студентів, куди ввійшов Чикаленко, Іван Теличенко (відомий пізніше дослідник історії українського права), Вержбицький, Левитський та ще з десяток студентів. Гурток під проводом Мальованого студіював твори Драгоманова й обмірковував справу перебудови Росії на федеративних основах і завдання національного відродження України. Чикаленка Мальований старався втягнути в безпосередню революційну роботу. По його загаду їздив

Чикаленко до Києва й привіз звідти до Харькова шрифт для потаємної друкарні народовольців, потім їздив з дорученнями до Полтави і взагалі виконував різні небезпечні доручення, що їх давав Мальований.

У Харькові 1883 року одружився Чикаленко з панною-курсисткою з Лубенщини Марією Вікторівною Садик. Він оповідає в своїх споминах, що одного разу до хати, де він мешкав разом з Вержбицьким та Левитським, прийшов Лобода і сказав, що він недавно познайомився з трьома подругами-курсистками з Лубенщини, що розмовляли між собою завжди по українському. Лобода запропонував хлопцям познайомитись із тими панночками: „Ходім! — казав він, — хто знає, може буде вам по жінці: шкода буде, коли тих українок заберуть кацапи, а ви одружитесь з якимись московками!“ Пророкування Лободи збулося: за рік уже Чикаленко й Вержбицький одружилися з двома із тих панночок і разом одбули весілля, а Левитський не оженився тільки тому, що його вибір упав на дівчину вже заангажовану з одним з його товаришів. Дядько Чикаленка, який хазяйнував у Перешорах, не був задоволений з цього шлюбу: він уже нагледів для свого небожа молоду на Херсонщині, яка мала 1200 десятин посагу, а Марія Вікторівна мала всього 7 десятин. Він загрозив, що не дасть свого благословення на шлюб і перестане висилати гроші. Чикаленка ця загроза одначе не злякала. Літо перебув він на хуторі в родичів своєї жінки на Лубенщині, де працював на полі так щиро, що сусіди були певні, що він — селянський син і змалку звик до хліборобської праці. Та дядько незабаром помирився з небожем.

А тим часом над головою Чикаленка зібралися темні хмари. Поліція жандармська напала на слід гуртка, що ним керував Мальований, і заарештувала кілька душ. Один із заарештованих, артист трупи Садовського, Дяченко видав на допиті не тільки усіх харків'ян, але й цілий елісаветський гурт з доктором Михалевичем на чолі. Взагалі було заарештовано багато українців, серед них С. Ф. Русову в Катеринославі, де її продержано в тюрмі без допитів і слідства мало не цілий рік. Чикаленка встиг повідомити про небезпеку Вержбицький. Боячись, щоб його не заарештували на хуторі в присутності жінки, яка сподівалась дитини, і яку цей арешт міг дуже схвилювати, Чикаленко сам поїхав до Харькова, просто „в пашу лева“, щоб там на місці розглянутись, в чім діло. Тієї ж ночі, коли він прибув до Харькова, в його і в Миколи Левитського зроблено трус і обох потягнуто на жандармський допит. Чикаленкові, завдяки його обережності й щасливому збігу обставин, удалося збутися халепи порівнюючи легко: його присуджено віддати на

5 років під явний догляд поліції; він мусів сам вибрати собі місце побуту, з заборною одначе мешкати у Харькові, Київі, Петербурзі й Москві. Він вибрав собі для життя село Перешори, куди й переїхав з родиною у маю 1885.

Найбільше потерпіли в цілій справі члени Єлисаветського українського гурту. Хоч слідство виявило, що вони вели чисто культурницьку роботу — склали популярні книжки для народу, перекладали на українську мову твори російських белетристів-народників, склали каталог книжок для самоосвіти, читали в гурті українські твори своїх членів,*) проте Михалевича заслано на 5 років до Сибіру, так само Тарковського, Хороманського й Дяченка (що всіх видав). Карпенка-Карого, Русова, Грабенка, Волошина і Чикаленка віддано на 5 років під явний догляд поліції. Інших покарано менш суворо.

В Перешорах почалася для Чикаленка нова доба життя. Становище „піднадзорного“ виключало змогу продовжувати зносини з товаришами, бо всі листи читала поліція. Невільно було нікуди виїздити без дозволу ісправника (начальника повіту). Що-тижня навідувався до маєтку поліціант, щоб на власні очі переконатись, чи „піднадзорний“ перебуває на місці. Дядько зустрів небожа доволі холодно й непривітно. При таких обставинах не залишалося нічого іншого, як з головою пірнути в господарські справи й шукати собі розради в хліборобській праці. Господарська справа була Чикаленкові добре знайома змалку, і він її любив. Дядько перебував у Перешорах не цілий рік, він наїздив лиш влітку з Херсона, де служив секретарем Дворянського Депутатського Зібрання. Господарство було велике, добре поставлене, але велося ще старосвітськими, рутинними способами, і ніяких новин дядько не хотів заводити. Порядкував маєтком управитель. Але бачучи, як щиро його небіж береться до роботи, дядько уже в кінці першого літа звільнив управителя і доручив Чикаленкові все господарство. Це був немалий іспит для молодого господаря, але він його витримав з честю. Правда, доводилось тяжко працювати й не мати ні хвилинки спокою: раніше за всіх вставати, пізніше од усіх лягати, цілий день бути на ногах і за всім доглядати, скрізь давати лад. Лиш зимою було трохи більше вільного часу, і цей час вживав Чика-

---

*) Про діяльність цього гурту докладно розповів на основі архівних документів Ол. Рябінін-Скляревський у статті „З революційного українського руху 1870—80 років. Єлисаветградський гурток“, в 4-ій кн. київської „України“ 1927 р.

ленко на поповнення своєї теоретичної освіти з сільського господарства, читаючи фахові журнали й книжки.

Коли весною 1886 року дядько приїхав з Херсона, то побачив, що все гаразд, усе в порядку, і з того часу цілком довірив господарську справу небожеві, сам уже до неї не втручавсь.

Майже десять років прожив Чикаленко на селі, перші п'ять років безвиздно — під явним доглядом поліції, а другі п'ять, коли термін скінчився — під таємним. Цей час не минув для нього дурно: з нього вийшов першорядний господар і великий знавець сільського господарства в українських географічних умовах. В 1890 році помер у Херсоні дядько Петро Іванович, і Чикаленко залишився повним господарем у Перешорах. Він не робив одразу різких змін у веденні господарства, але помалу, в менших розмірах, на невеликих шматках землі, почав робити на практиці спроби, досвіди з того, що зимою вичитував з книжок та фахових часописів. Особливу увагу звернув він на способи боротьби з засухами, які являються справжнім бичем Божим на маловодній і безлісній степовій Україні, на, так званій, „чорний пар“. Цей спосіб полягав у тому, що постійним розворушуванням ґрунту не давано їй випарюватись й губити вогкість. На добре обробленому „чорному парі“ і посеред літа земля тільки зверху трохи висихав, а на споді, навіть у велику посуху, держиться ще весняна вода. Блискучі наслідки цей спосіб дав у велику посуху літом 1892 року, коли скрізь на Херсонщині земля посохла і порепалась, а хліб і трави геть чисто згинули. Народ уряджав процесії й молебні в полі, щоб Бог дав дощ. Тим часом на участках в маєтку Чикаленка, де було заведено „чорний пар“, земля зберегла свою вогкість ще з весни. Це зробило глибоке враження на селян. Розголос про „чорний пар“, каже Г. Є. Чикаленко-Келлер у своїх споминах, розійшовся по всій околиці, дійшов до сусідніх повітових та губерньських земств, навіть у Петербургі до міністерства хліборобства, і звідти раз-у-раз приїздили експерти-фахівці оглядати Чикаленкове господарство.*) Досягши на своїй землі дуже гарних наслідків через уживання „чорного парі“, старався Чикаленко вплинути й на своїх сусід-селян, щоб вони також того способу вживали. Взагалі, маючи з селянами, через поліцейний догляд, стосунки тільки по господарських справах, Чикаленкові важко було впливати на їх словом, розмовами. Але він впливав на їх прикладом свого життя і своєї праці. Він, наприклад, не робив ніяких уваг що до мови, не силував нікого, але скрізь і всюди

*) Ганна Чикаленко: Матеріяли до біографії Євгена Чикаленка. „Літер.-Наук. Вістник“, 1930, кн. VI, ст. 512.

сам говорив українською мовою, і вся його родина, жінка й діти теж говорили між собою і з людьми тільки по-українськи; діти, наприклад, зразу зовсім не уміли по московському, і тільки коли вже їм пора було готуватись до школи, то до їх найнято було вчительку, щоб навчила їх московської мови. Це все робило вражіння на селян у Перешорах, і вони не соромились, як по інших місцях, своєї „мужицької“ мови, й коли хто з перевертнів або підпанків глузував із їхньої „хахляцької“ мови, то вони відповідали: „а от наш пан, не то що ви, а на всю губу пан, вмє говорити на всіх язиках, а з своїми дітьми і зо всіма говорить по нашому, та ще й по стародавньому“. Чикаленко подарував селянам ґрунт і хату для школи й добився того, що священник, який керував школою й спочатку не визнавав потреби в українській мові, сам почав впорядковувати читання українських книжок і вечірки, де співано українських народніх пісень. Пізніше придбав і вчителя, свідомого українця, яким був Ол. Пилькевич (що пізніше пішов на військову службу й був офіцером російської, а по революції й української армії; був генералом при Головному Військовому Штабі в Армії У. Н. Р. і помер 1923 року, інтернований в Калішу). Потім заснував Чикаленко в Перешорах і кредитове товариство, для якого дав приміщення в своїм дворі, поки воно не розвинулося і не придбало власного будинку. Багатьом малоземельним селянам продав участки землі за допомогою банку і взагалі помагав своїм односельчанам матеріально і цінними порадами. Всім цим він заслужив з їх боку велику любов і довірря й тишився серед них безмежним авторитетом.

Коли скінчилося пять років явного догляду, почав Чикаленко наїздити по справах до Одеси, де зустрівся з колишнім своїм знайомим з Києва Михайлом Комарем, що став в Одесі за нотаря. Через нього відновив знайомства серед українського світу і передплатив собі зі Львова двотижневик „Зорю“ та дитячий журнал „Дзвінок“. „Зоря“ поставила його в курс українського літературного життя того часу. Заснована в 1880 році у Львові, як місцевий галицький літературний орган, з початком 1890-х років „Зоря“ стала органом всеукраїнським, в якому брали участь головно письменники з України російської. В ній подавалися звістки про український театральний рух, про всі новини на полі наукового, літературного й мистецького життя, які мали хоч яке-небудь відношення до України. Взагалі читаючи „Зорю“, можна було мати вірну уяву про тодішній неширокий, з усіх боків стиснутий заборонами, український культурний рух. Не диво, що „Зоря“ мала аж кілька сот передплатників на Україні, заходячи до найглухіших кутків, аж поки російський

уряд не скаменується й не заборонив в 1894 році пускати її до Росії. Тоді „Зоря“ почали друкувати на особливому тонкому папері і висилати російським передплатникам в конвертах як листи; однак число передплатників після заборони значно зменшилося. „Зоря“ виходила аж до кінця 1897 року, коли замість неї у Львові заложено місячник „Літературно-Науковий Вістник“.

В осени 1894 року Чикаленко переїхав з родиною на життя в Одесу: підросли діти і їх треба було віддавати до школи. Сам Чикаленко перебував в Одесі властиво тільки кілька місяців зимою, бо вже ранньою весною, як тільки починалися польові роботи, він виїздив до Перешорів і залишався там до глибокої осені. В Одесі Чикаленко ввійшов до тамошньої української Громади і став її діяльним членом.

Леонід Смоленський 1900 р.

Одеська Громада після київської була найповажнішою й найчисленішою українською громадою. Колись, в 1870-тих роках, вона була найбільш революційно настроєною і мала близькі стосунки з партією „Народная Воля“. Та в 1879 році стався розгром Громади: цілий ряд найактивніших її членів — Ол. Андрієвського, Волод. Мальованого, Мик. Ковалевського, Євгена Борисова, Якова Шульгина, Мих. Сидоренка, Мих. Климовича було заслано, кого до Сибіру, кого на північ; багато було заарештовано й продержано в тюрмі, декого скинуто з посади. Але це не припинило життя Громади. Воно відновилося знову, але прийняло, як і в київській Громаді, напрямок чисто культурнонаціональний. Коли Чикаленко вступив р. 1894 до одеської Громади, в ній було коло 30 членів, переважно гімназійних учителів. Головну роль відіграв у Громаді Леонід Анастасієвич Смоленський, колишній учитель Чикаленка в одеськім пансіоні. Він був ідеолог Громади та її провідник. Глибоко переконаний в живучості української нації, він непохитно вірив у її відродження, як тільки настане зміна політичної системи, і на-

стоював на збереженні організації свідомих українських сил у громадах, які в будучності, на його думку, мали відіграти велику роль. Широко освічена й з філософським складом розуму людина, талановитий промовець, він умів впливати на людей, підтримувати в них віру, й тішився загальною повагою та авторитетом.*)

Другим видатним членом одеської Громади був відомий український бібліограф Михайло Комарь, з яким Чикаленко зустрічався ще раніше у Києві. Комарь старався згуртувати громадян на полі спільної літературної праці, заложивши гурток для складання російсько-українського словника. Цей словник вийшов у 4-х томах у Львові в 1896 році коштом Чикаленка. На ньому стояло, що склали його „М. Уманець і А. Спілка“, що означало: Михайло Комарь і Одеська Спілка.

Громада виховувала на свій кошт дітей Вол. Мальованого, а по смерті Драгоманова в 1895 році виплачувала пенсію його вдові, Л. М. Драгомановій. Видавала Громада один час і свій орган „По морю и по сушѣ“ (1894—1896), який старалася вести, скільки дозволяла цензура, в українському дусі, хоча й російською мовою.

Вступивши до одеської Громади, Чикаленко знову втягувався до українських культурно-національних інтересів, які тоді займали українське громадянство. В другій половині 90-х років український рух почав потрохи оживати. Помалу люде визволялися зпід того духового пригноблення, в яке загнала їх реакція 80-х років. Появилися свіжі сили на літературному й громадському полі: нові письменники, такі як В. Леонтович, М. Коцюбинський, Леся Українка, Л. Яновська, М. Чернявський, В. Самійленко — усі вони оживили літературний рух. Б. Грінченко заложив у Чернігові (1894—1901) видавництво популярних книжок для народу, показуючи, як багато може зробити одна, але безмежно віддана справі й енергійна людина, навіть серед найтяжчих обставин. У Києві гурток молодих письменників, що складався з Ол. Гн. Лотоцького, С. О. Єфремова, Ф. П. Матушевського, В. М. Доманицького, В. Ф. Дурдуковського, В. К. Прокоповича й

*) Проф. Д. Овсянко-Куликовський, що замолоду сам належав до одеської Громади, називає в своїх спогадах Смоленського „людиною виключно талановитою й обдарованою, глибокоширою і з кришталевочистою душею, з патосом і темпераментом вродженого трибуна“. Він же оповідає, що коли проф. П. Кондаков в імені гуртка професорів запропонував Смоленському доцентуру з тим, щоб потім дістати катедру історії, Смоленський рішуче відмовився, бо вважав для себе неможливим іти хоча б на формальні компроміси, хоча б на мовчазне визнання існуючого ладу, що від нього вимагалось би становищем професора університету. Див. „Воспоминанія“ Д. Овсянко-Куликовського, Петербург 1923, ст. 25 і 102-103.

В. М. Страшкевича, заложив видавничу спілку „Вік“, яка, розпочавши в 1896 році з видання скромних брошур для народу, незабаром розвинулась у солідне видавництво, випускаючи що-року десятки томів літературних альманахів і збірників творів найкращих українських авторів. Журнал „Кіевская Старина“ здобув з 1897 р. право друкувати на своїх сторінках українську белетристику. В 1898 році в Петербурзі удалося заложити українське видавниче товариство під російською назвою „Благотворительное Общество издания общепользныхъ и дешевыхъ книгъ“. Це було формально ніби звичайне російське товариство, але в § 1. його статуту стояло, що воно має завданням видавати „доступні мовою й викладом книжки для малоруського народа“. Хоча в загальних цензурних розпорядках нічого не змінилось, але в Петербурзі, в столиці, де було немало земляків на високих посадах, легше було добиватись дозволу і взагалі легше боротися з цензурою, ніж у Києві або в Одесі. Товариство зразу ж почало видавати українські книжки науково-популярного, а далі й історичного змісту. Особливо жваво розвинулася праця, коли в 1900 році переїхав до Петербургу з Києва Ол. Гн. Лотоцький і разом з П. Я. Стебницьким зосередив у своїх досвідчених руках роботу в товаристві.

Ще за посухи літом 1892 року виникла в Чикаленка думка написати популярну книжечку про „чорний пар“ у формі розмов з селянами про його користь в господарстві. Тоді ж він написав таку книжечку й повіз рукопис до Одеси, де прочитав його у М. Комаря в гурті земляків. Усім дуже вподобалося, і всі радили надрукувати. Але одеський цензор не зважився дозволити рукопис, дарма, що був знайомий Комаря і хотів йому прислужитись. Довелося посилати рукопис до Петербурга, до центральної цензурної установи, т. зв., „Головного управління в справах друку“. Але й звідти прийшла відповідь, що рукопис визнано за „незручний для друку“. Вдався тоді автор до редакції журналу „Хуторянинъ“, видаваного в Полтаві російською мовою Сільсько-господарським товариством. Та хоч редакція й була захоплена рукописом, але не посміла його надрукувати, бо мала сувору інструкцію з Петербургу: не друкувати нічого українською мовою під страхом заборони журналу. Так боявся російський уряд українського друкованого слова! Пять років добивався Чикаленко дозволу: звертався й до міністра хліборобства, подавав скаргу міністрові внутрішніх справ на Головне управління в справах друку — нічого не помагало. Нарешті секретареві Вченого комітету при міністерстві хліборобства, українцеві Філіп'єву вдалося переконати міністра хліборобства Єрмолова про велику користь праці Чикаленка для сільського господарства на

Україні. Єрмолов передав справу на розгляд Комітету міністрів, і там після довгих суперечок дозволено було брошуру Чикаленка, „як виїмок“.

В 1897 році в Одесі вийшла чепурненько видана книжка: „Розмова про сільське хазяйство. Чорний пар, плодозмін і сіяна трава“. Вона мала величезний і — цілком заслужений успіх. Просто, у формі звичайної розмови, автор оповідав про способи підвищення сільсько-господарської культури і давав практичні поради, добре випробовані на своєму власному господарстві. Книжечка була виложена прекрасною народньою мовою й оздоблена малюнками. Фахова критика дала про неї як найкращі відзиви. Міністерство хліборобства рекомендувало її для бібліотек нижчих сільсько-господарських шкіл, а за ним і міністерство освіти допустило її до бібліотек учительських семінарій, до нижчих шкільних бібліотек та до народніх читалень. За кілька місяців видання розійшлося і було повторене в значно більшому накладі. Харківське сільсько-господарське товариство відзначило її великою срібною медаллю, а на сільсько-господарській виставі 1910 р. в Катеринославі „Розмови про сільське хазяйство“ дістали золоту медаль. Пізніше за них було присуджено ще кілька медалів. Книжка зробила перший пролом в системі заборон української популярно-наукової літератури.

Все це заохотило автора до продовження його праці, і він написав іще п'ять книжок своїх „Розмов“, які разом з першою склали цілу маленьку енциклопедію необхідних відомостей і практичних порад з сільського господарства: 2-га книжка — про худобу (коні, скотина, вівці, свині), 3-тя — про сіяні трави, кукурузу та буряки, 4-та — про виноград, 5-та — про садівництво, 6-та — як впорядкувати сільське господарство в полі. Видання їх Чикаленко передав петербурзькому „Благотворительному Обществу“, і воно випускало книжку за книжкою у величезному, як на тодішні умови, накладі, — по кілька десятків тисяч примірників кожна. Разом розійшлося „Розмов“ понад пів мільйона примірників. Усі книжки, як і перша, були допущені до бібліотек та до читалень. Вони здобули собі широку популярність серед народу, і навіть виселяючись до Західного Сибіру, селяне брали з собою Чикаленкові книжки.*) Мабуть, крім „Кобзаря“ Шевченка ні одна українська книга не мала такого поширення серед селян, як „Розмови про сільське хазяйство“. Видання „Розмов про сільське хазяйство“ було величезною заслугою Чикаленка і, як би він нічого більше не зробив для добра рідного народу, то й це вже одне забезпечило б йому невиміруще ім'я в діях національ-

*) Г. Чикаленко, „Літ.-Наук. Вістник“, 1930, кн. VI, ст. 514.

ної культури. Але це був властиво тільки початок його діяльності.

Переймаючись інтересами українського національного руху, з яким він зрісся душею з молодих літ, Чикаленко віддавався йому цілком, усією істотою і чим далі, то все більше. В міру того, як оживлялося українське культурне життя, виростали і його потреби; багато справ було таких, що вимагали коштів, вимагали матеріальної піддержки і жертв. Але найзаможніша верства українського суспільства, нащадки колишньої козацької старшини, тепер дворяне-поміщики, давно вже відчужилися від свого народу і не тільки не спочували українському національному рухові, а ще й ставились до нього в своїй масі вороже, боячись соціального радикалізму, яким цей рух був забарвлений. Правда, від самого початку нашого національного відродження появлялися зпоміж українського панства окремі одиниці, які спочували йому й підтримували його матеріально, — доволі буде назвати ймення сина й батька Тарновських, Григорія Галагана, Єлисавети Милорадовички, Олександра Лашкевича, але власне це були одиниці, і серед свого середовища вони являлись виїмками. Тягарь матеріальної піддержки українського руху лягав головню на українську інтелігенцію, в переважній своїй більшості малозаможню, службову, залежну від свого заробітку. Найбільшим меценатом українського руху останніх десятиліть XIX і початку XX віку був Василь Федорович Симиренко, власник цукроварні на Київщині, внук селянина-кріпака, але його щедра допомога не могла охопити всіх біжучих потреб українського національного руху. (За Симиренка буде мова далі). Все ближче й ближче входячи в круг біжучих інтересів цього руху, Чикаленко захоплювався ним, як він сам висловлювався, „не тільки до глибини душі, але й до глибини кешені.“ Він почав підпомагати ріжні українські справи чим далі, то все більше, спочатку з прибутків свого господарства, а потім і продаючи потрохи землю. Живучи сам з родиною дуже скромно й стараючись витратити на себе якомога менше, він знаходив найвище задоволення, коли міг піддержати ту або іншу важливу для національних інтересів справу. Він знаходив у цій моральній піддержці в своїй родині, яка не тільки не нарікала на такі витрати, але ще й заохочувала його, бо і дружина Чикаленка і діти всі однаково були віддані українській справі.

В 1895 р. поховавши дочку Євгенію, Чикаленко рішив всю частку, яка б їй припала, як посаг, вжити на національні цілі, щоб тим способом вшанувати її пам'ять. Насамперед він вніс в редакцію „Кієвської Старини“ тисячу карбованців, як премію за

найкраще написану історію України популярного характеру. Редакція оголосила конкурс, на який прислала свою працю Олександра Єфименкова. Одначе проф. В. Антонович, як рецензент, відкинув цю працю, вважаючи, що в своїй історії Єфименкова не відмежувала як слід українського історичного процесу від російської державної історії. Так ця праця і не вийшла як конкурсова, а появилася аж в 1906 році у виданні Брокгауза-Ефрона, в їх серії історій народів Європи. Трохи згодом Чикаленко оплатив тисячею карбованців українську історичну повість Данила Мордовця „Дві долі“, щоб спонукати старого письменника писати свої твори, які в той час тишилися великою популярністю серед читачів, — українською мовою. Повість вийшла не дуже вдалою, а до того ж цензура не пустила її в „Кіевську Старину“, і вона появилася у „Літературно-Науковім Вістнику“ у Львові. Та Мордовець зрізків гонорару, і гроші пішли на заснування при Науковім Товаристві ім. Шевченка у Львові особливого фонду для допомоги українським письменникам імени Д. Мордовця. Щоб оживити відділ української белетристики в „Кіевській Старині“, яка не мала коштів на оплату авторських гонорарів, Чикаленко взяв цю оплату на свій кошт, і з того часу на сторінках „Кіевської Старини“ появилася багато нових творів Грінченка, Яновської, Яворницького, Коцюбинського, Чернявського, Винниченка та інших авторів. „Кіевская Старина“ зробилася зовсім українським літературним органом, з відділами літературної критики, хроніки й бібліографії.

Коли проф. Грушевський оголосив у часописах заклик на збір грошей для будови Академічного Дому у Львові для українських студентів, Чикаленко дав на цю мету 25.000 карбованців, дуже велику як на ті часи суму грошей. Він поставив тільки умову, щоб студентам з України Наддніпрянської давали в тім домі кімнати в першу чергу. Йому хотілося заохотити українців з Наддніпрянщини до студій у Львові, де б вони мали нагоду підлягати впливу більш розвиненого національного життя.*) Трохи згодом (1904 року), коли з ініціативи проф. М. Грушевського було влаштовано літні університетські курси, на які приїхало кілька десятків української молоді з Росії, Чикаленко

---

*) Вдячне українське студентство урочисто прибило 7. грудня 1930 року на мурах Академічного Дому пропам'ятну таблицю з написом: „На вічну пам'ять великого громадянина Євгена Чикаленка, основника цього Дому. — Українське Студентство. 7.XII.1930“. Свято відслонення таблиці відбулося дуже урочисто, в присутності митрополита Андрія Шептицького, численних гостей і студентської молоді.

вислав на ці курси своїх старших дітей і покритв усі видатки курсів.*).

В кінці 1896 року святковано було 40-літній ювілей літературної діяльності Данила Мордовця, що вславився, як автор

Академічний Дім у Львові.

історичних романів, але писав також невеликі оповідання українською мовою, а в російській пресі раз-у-раз виступав в обороні українських інтересів. Щоб підбадьорити українців і звернути увагу ширших кругів громадянства російського на український рух, петербурзькі українці рішили скористуватися з ювілею Мордовця і зробити з нього українське літературне свято. Було розписано листи по всій Україні, щоб звідусіль, де тільки є свідомі українці, прислали делегатів, адреси й привіти. Саме свято визначено було на 20. грудня 1896 року, і відбулося воно

*) На цих курсах викладали: М. Грушевський — історію України, Ів. Франко — історію укр. літератури, Хв. Вовк — укр. антропологію, К. Студинський — про літературне відродження Галичини, Ст. Томашівський — про Угорську Русь, Ів. Брик — укр. граматику, Мик. Ганкевич — про революційний рух 1848 року, Ів. Раковський — про філо- і онтогенезіс людини. Курси відбулися протягом двох місяців, слухачів було коло 140. Були оповіщені також виклади А. Кримського та М. Сумцова, але вони чомусь не приїхали.

справді імпазантно. З Київа прибув делегатом від Старої Громади редактор „Кієвскої Старини“ Вол. Науменко, а одеська Громада прислала своїм делегатом Чикаленка. Було прочитано багато адрес українською мовою, багато привітів, було виголошено ряд українських промов. Українці навмисне підкресливали, що вони шанують Мордовця, як письменника українського. На святі були присутніми багато російських письменників та журналістів, і на їх цей перший за тих часів прилюдний виступ українців зробив велике вражіння. Але російська преса цілком замовчала це свято. Тільки у львівській „Зорі“ появилася докладний його опис, присланий Ц. Білиловським: він заняв ціле чергове число журналу. Там було зазначено, з якою радістю дожидали петербурзькі земляки Чикаленка, вже відомого, як автора „Розмов про сельське хазяйство“.

В Петербурзі Чикаленко поробив чимало цікавих знайомств як в російських, так і особливо в українських колах. Зустрівся він тут і з відомим філософом-позитивістом В. В. Лесевичем, українцем з Полтавщини, який колись був драгомановцем і заложив у своїм маєтку, в селі Денисівці, українську народню школу, але з часом одійшов від українства. Чикаленко бачився з ним ще 1881 року, коли В. Мальований посилав його до Лесевича в Полтаву в справах „Народньої Волі“. Тепер, на старості літ Лесевич знову почав прихилитися до українства. Він узяв участь у святі Мордовця. Коли трохи згодом Лесевич побував в Одесі, на його зробила велике вражіння промова Смоленського, виголошена на вечірці, яку влаштувала в честь Лесевича одеська Громада. Він признавався, що ще ніколи не чув такого глибокого обґрунтування українського руху, хоч чув колись і Драгоманова й Антоновича. Буваючи в Петербурзі у Лесевича, Чикаленко познайомився з його зятем, українським письменником В. М. Леонтовичем, поміщиком лубенського повіту на Полтавщині. Леонтович цікавив Чикаленка особливо, як людина одного з ним соціального становища, що пристала до українського руху. Обоє й не думали тоді, що їм доведеться незабаром дуже близько співпрацювати коло української справи.

В Петербурзі здавен перебувало багато українців, і багато дуже важливих в історії українського руху моментів було зв'язано з Петербургом: в Петербурзі вийшла вперше „Енеїда“ Котляревського, потім „Кобзарь“ Шевченка; тут видавав свої твори Куліш, тут виходила „Основа“; тут в кінці 50-х і на початку 60-х років існувала українська громада, на чолі якої стояли Костомаров і Куліш, і яка керувала тоді цілим українським рухом. Тут помер Шевченко. В усі часи українська колонія в Петербурзі була дуже численна і нараховувала серед сво-

їх членів чимало людей на високих урядових посадах або таких, що грали помітну роль в літературному й науковому житті. Але величезна більшість петербурзьких українців була національно несвідома, хоч, перебуваючи на чужині, вона стихійно відчувала своє українство і любила українську пісню, український театр. Ось чому українські театральні трупи мали в Петербурзі великий успіх.

Чикаленко застав у Петербурзі й чимало свідомих українців, навіть колишніх членів київської Громади, як, наприклад, В. Беренштам та Ю. Цвітковський, або людей нових і дуже рухливих, як, наприклад, Ц. Білиловський або Ол. Бородай, що колись емігрував до Америки, став американським громадянином і, повернувшись до Росії, виявився завзятим українським націоналістом. Але всі вони були незорганізовані, необ'єднані. Зустрічаючись з Леонтовичем, Чикаленко прийшов разом з ним до думки про потребу організувати в Петербурзі, як в адміністративному та інтелектуальному центрі на всю Росію, хоч невеличку українську Громаду. Незабаром така Громада й була заснована, і до неї ввійшло 6 людей: крім Чикаленка й Леонтовича ще Білиловський, Бородай, лікар Єл. Волянський і полковник Генерального Штабу П. Солодилов, що потім перейшов на службу до міністерства внутрішніх справ, де заняв значну посаду. Хоч Леонтович з Чикаленком скоро виїхали з Петербургу, але Громада почала збільшуватись; до неї пристав П. Я. Стебницький, потім вступив Ол. Гн. Лотоцький, і так на початку 1900-х років петербурзька Громада нараховувала вже коло двох десятків членів. Вона сама й окремі її члени віддали згодом значні послуги українській справі, виступаючи посередниками між українським громадянством і російськими громадськими та політичними кругами, добиваючись перед центральною адміністрацією уступок і полеш для українського культурного життя, допомагаючи в різних підприємствах національного характеру. Між Петербургом і Києвом установився тісніший зв'язок, і, як побачимо, Чикаленкові не раз іще доводилося мати діло з петербурзькою Громадою, в заложенні якої він узяв таку близьку участь, а з П. Я. Стебницьким установилися в нього тісні приятельські відносини.

III.

Загальна українська організація 1897 року. — Переселення Чикаленка до Києва 1900 року. — Чикаленко і український революційний рух. — Подорож до Галичини. — Українські національні маніфестації в Полтаві і в Києві. — Українські партії Демократична і Демократично-Радикальна. — Революційний рух 1905 року і українство.

Оживлення українського національного руху, що так виразно позначилося в другій половині 1890-х років, виявилось у сфері як літературного, так і громадського життя. Число національно свідомих людей почало збільшуватися, особливо серед молодшого покоління. Старі, строго замкнені громади (як от київська Стара Громада), зложені переважно з людей старших, уже відживали свій вік. Все виразніше позначалася різниця політичних поглядів серед самих громадян. Відчувалася потреба в якійсь іншій організації, яка б охоплювала ширші круги національно свідомих українців, мала б певну програму і виразно окреслені практичні завдання. Підросло нове покоління молоді, яка рвалася до якоїсь активної діяльності, яка підносила — поки-що теоретично — гасло самостійної України, робила спроби заснування чисто українських революційних і соціалістичних організацій, незалежних від організацій загально-російських. Українська справа от-от могла бути винесена на поверхню політичного життя, і старшим громадянам треба було зайняти до того якесь становище, щоб не випустити з своїх рук керма національним рухом. Треба було створити загальний громадський орган, який керував би українським рухом, стараячись об'єднати людей різних соціальних і політичних поглядів на спільній усій національній платформі. Ініціатива створення такої всеукраїнської організації вийшла від В. Б. Антоновича й від О. Я. Кониського, а взявся перевести її в життя Кониський. Обидва вийшли з різних принципів і почасти з особистих причин з київської Старої Громади і мали тепер, як то кажуть, вільні руки.

Чикаленко оповідає у своїх спогадах, що літом 1897 року, коли в Перешорах у нього гостював М. Комарь, прийшли до нього несподівано Ол. Я. Кониський і молодий іще тоді студент С. Ол. Єфремов. Вони почали приєднувати Чикаленка й Комаря до запроєктованої організації та запрошували на установчі збори, що мали відбутися у Києві тієї осені. Вони розповіли, що по всій Україні розіслані емісари до певних, національно свідомих людей, із закликком прилучитися до організації. Чикаленко і Ко-

марь обстоювали думку, що до нової організації мали б увійти повністю існуючі вже старі громади, а потім приєднуватись нові, в міру їх заснування. Але Кониський доводив, що організація повинна бути ціннена за принципом персональним, бо багато є на Україні цінних одиниць, які живуть розкидано по містах, де нема громад, а то й по селах, і їх нема як об'єднати.

Установчий з'їзд Загальної Української Організації дійсно відбувся у Києві у вересні того ж 1897 року. Але ні Чикаленко, ні Комарь на нього не поїхали, і взагалі члени київської (Старої), одеської й петербурзької Громад ухилилися від участі в ньому. Одначе організацію було засновано і до її Ради (Управи) вибрано молодших людей: Євг. Тимченка, Ол. Лотоцького, Мусія Кононенка, Ол. Черняхівського, а з старших: Т. Рильського й В. Беренштама. Ол. Гн. Лотоцький у своїх спогадах*) каже, що було вибрано до Ради й Чикаленка, який дійсно вступив до Ради, але вже в 1900 році, коли переїхав на життя до Києва. За почесних членів Загальної Організації вибрано В. Б. Антоновича, М. В. Лисенка й П. Г. Житецького.

Все більше захоплюючись своєю активною участю в українських справах, Чикаленко потрохи став охолоджуватись до свого господарства, все менше уділяв йому уваги й часу і вже дивився на нього тільки, як на джерело, з якого можна було черпати ресурси на прожиток та на громадські потреби. Ще коли він безвіздно сидів у Перешорах, одбуваючи свою кару перебування під поліційним доглядом, і віддавався господарству всією душею, то й тоді цікавила його найбільше не матеріальна сторона діла, а бажання поставити своє господарство зразково, добитись кращої врожайности, більшої продуктивности, заведення кращої худоби, коней і т. ін. — й тим впливати на поліпшення селянського господарства своєї округи. Але помалу він упевнився, що його хазяйнування майже ніякого впливу не має на господарювання своїх односельчан. Чикаленко впевнився, як він каже у своїх спогадах, що „селяне вважають недоступним для себе всякі поліпшення, які можна легко і їм перейняти, тільки через те, що вони заведені у великому господарстві у великих розмірах, на більших просторах землі“. Йому стало очевидним, що тільки маленькі зразкові поля, розміром не більші за середні селянські, можуть впливати на селянські господарства. Коли він у цьому впевнився, то в його пропало всяке зацікавлення до свого господарства, веденого на великому просторі. Він став віддавати селянам землю за четверту копу, себ-то за четвертину

*) Сторінки минулого, ч. I, Варшава 1932, ст. 242.

врожаю, продав 250 десятин за дешеву ціну безземельним селянам, які купили їх за допомогою земельного банку, і рішив купити собі маєток на Полтавщині, куди його дуже тягло, бо його приваблювала й тамошня природа і особливо люде: селяне Полтавщини, колишньої Гетьманщини, більше пам'ятали старі часи козацької волі, не гнулись перед паном, трималися з достоїнством і були більш податливі на національне усвідомлення. В Пирятинському повіті на Полтавщині Чикаленко придбав при селі Кононівці значний маєток в 1.100 десятин за допомогою херсонського банку, в якого він для цієї купівлі заставив маєток Перешорський. Трохи згодом повз маєток пройшла Київсько-Полтавська залізниця, так що з Кононівки до Києва стало всього яких три години їзди. З новопрдбаного маєтку Чикаленко згодом спродав 700 десятин кононівським селянам, а собі залишив 400 з садибою. З селянами у нього встановилися відразу як найкращі відносини. Як і в Перешорах, він придбав собі у них велику повагу й авторитет. За його порадою селяне заложили кредитове товариство, яке за короткий час розвинулось в солідну фінансово-культурну інституцію. Бачучи, що такий освічений пан і вся його родина та їхні гості розмовляють між собою по-українськи, селяне перестали соромитись своєї „мужицької“ мови, охоче читали українські книжки, а пізніше передплачували українські часописи. З посеред них чимало стало твердо переконаними українцями-патріотами. Як і на Херсонщині, так і на Полтавщині Чикаленко був одним з дуже нечисленних панів, у якого з селянами існували ширі, приязні відносини. Дехто з перешорських та кононівських селян писав до Чикаленка листи вже за кордон, коли він опинився на еміграції, і листи ті були повні теплої любови й глибокої пошани та вдячності.

Як і в Перешорах, так і в Кононівці Чикаленко не вів уже великого господарства: він оддав селянам землю в користування на певних умовах, а собі залишив тільки невелике зразкове господарство. В осени 1900 він оселився з родиною на постійний побут в Києві. Трохи згодом він купив собі невеликий будинок на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці ч. 56, — цей будинок незабаром знала вся національно свідома Україна. По переїзді до Києва Чикаленко остаточно, як він сам каже у спогадах, „з головою ввірнувся в українську громадську діяльність“, і з того часу його життя зробилося нероздільною частиною українського національного руху в усіх його найважливіших проявах аж до самої Світової війни.

Скоро по переїзді до Києва Чикаленко був прийнятий до Старої Громади. Ця Громада складалася в той час справді майже з самих старших людей, які належали до неї ще з 1870-х років.

Вона видавала місячник „Кіевская Старина“, який редагував давній драгомановець Вол. Павл. Науменко, відомий київський педагог; опікувалася могилою Шевченка та його ріднею і, будиши власницею права видання „Кобзаря“, саме в 1899 році випустила його у великому числі примірників у двох виданнях — дорожчому й дешевшому для народа. Тоді, коли вступив до Громади Чикаленко, вона занята була справою видання великого українського словника, що над ним працювало кілька поколінь від часів „Основи“. Увесь зібраний матеріял було доручено впорядкувати Б. Д. Грінченкові, якого було спрваджено з Чернігова й забезпечено сталою платнею, щоб він міг спокійно працювати. Цей словник по викінченні його Грінченком було подано до петербурзької Академії Наук на премію Костомарова, що той визначив ще в 1884 році за найкращий український словник. Словник, зредагований Грінченком, був виданий редакцією „Кіевскої Старини“ в 1907 році в 4-х томах.

Одночасно з прийняттям до Старої Громади вибрано було Чикаленка й до Ради Загальної Української Організації. Саме тоді увага членів Організації була захоплена питанням про зміну статуту. Діло в тім, що первісна форма Організації, при якій до неї належали окремі люде персонально, показала непрактичною: до Організації належало коло 150 членів, і на з'їзди, що відбувалися що-року, приїздила звичайно одна третина: збори такого величезного числа людей що відбувалися, розуміється, нелегально, було дуже тяжко впоряджати. Та й серед членів Організації було багато таких, що стояли за те, щоб до неї належали давні українські громади *in corpore*, аби не виникало тертя між Загальною Організацією і громадами. На з'їзді 1901 року переведена була реформа: Загальна Українська Організація мала складатись з окремих автономних громад, які на з'їзд повинні були присилати своїх делегатів в числі, що залежало від численности самої громади. Тоді то до Загальної Української Органі-

В Кононівці 1903 р. Є. Чикаленко слухає лірника Ромзика з Переяслава. За лірником М. В. Чикаленкова, вгорі ззаду син Лев, а коло нього дочка Вікторія.

заці пристали громади: Стара київська, одеська, петербурзька, чернігівська й полтавська. Згодом заснувалися ще громади в Анавіїві (на Херсонщині), Винниці, Житомирі, Єлисаветі, Камянці, Катеринодарі, Катеринославі, Лубнях, Москві, Радивеліві, Ромні, Севастополі, Смілі (Київщина), Умані й Херсоні. В самім Києві заснувалося кілька окремих громад, бо однією великою громадою збиратись нелегально було неможливо. Вся Україна вкрилась таким робом сіткою громад, які були об'єднані Радою, вибіраною на щорічних з'їздах делегатів. Загальна Українська Організація керувала лишень самою мирною культурницькою роботою: дбала про поширення української книги, заснувавши задля цього першу українську книгарню в Києві під фірмою редакції „Київської Старини“ й піддержуючи видавництво, старалася про приміщення свідомих українців на посадах, щоб мати скрізь своїх людей, уряджала національні маніфестації у формі літературних свят, ювілеїв заслужених українських діячів Шевченкових роковин і т. д.

На початку 1900 року гурток української молоді, студенти Дмитро Антонович, Михайло Русов, Лев Мацієвич і Боніфатій Камінський zaloжили у Харькові „Револуційну Українську Партію“, яка випустила того року програмову брошуру „Самостійна Україна“, уложену молодим харьківським адвокатом Миколою Міхновським. Ця брошура повстала з промови, виголошеної Міхновським на Шевченкових роковинах того року в Полтаві, а потім у Харькові на таємних сходинах молоді. До Револуційної Української Партії (її скорочено означали літерами Р. У. П.) пристала більшість свідомої української молоді без ріжниць на-пряму: від націоналістів-самостійників до соціялістів ріжних від-тінків. Партія складалася з кількох комітетів або „Вільних Гро-мад“: київської, харьківської, чернігівської (у Ніжині), полтавської, лубенської, чорноморської (в Катеринодарі), північної (в Петер-бурзі) й закордонної (у Львові). Орґаном партії спочатку був місячник „Гасло“, видаваний у Чернівцях (1902—1903), а потім „Праця“, видана у Львові (1904—1905). Виступивши зразу з гаслом „одної, єдиної, нероздільної, самостійної України від Карпатів аж по Кавказ“, провідники партії в 1902 році пи-сали в „Гаслі“, що їх ідеалом є „вільна самостійна Україна з широкорозвиненим соціялістичним державним устроєм“. Партія взялася до револуційно-соціялістичної пропаганди серед селян, ви-даючи агітаційні брошури (серед яких особливо вславилася брошура „Дядько Дмитро“) і відозви. Міхновський з кількома своїми одно-думцями, не будши соціялістом, вийшов з партії та заложив свою окрему „Укр. Народню Партію“ з самостійницьким напрямом. Р. У. П. уже в початку 1903 року відмовилась від гасла самостійної України, заявляючи, що вона прямує до „відбудування соціяльно-

демократичної України шляхом соціально-політичної революції“, і що для України досить автономії в складі російської федеративної республіки. Скоро потому Р. У. П. і формально переіменувалася в „Українську Соціал-Демократичну Робітничу Партію“.

Старші громадяне не дуже були раді заснуванню Р. У. П., бо боялися, що уряд відповість на це репресіями проти всього українського руху, а дехто й просто не спочував тим крайнім соціалістичним і революційним гаслам, які проповідувала партія. Чикаленко дивився на справу трохи інакше. Як він сам признає у своїх спогадах, він „нічого не мав проти революційно-соціалістичних партій, аби тільки вони стояли на українському національному ґрунті“. Коли старий П. Гн. Житецький не схотів знайомитись з В. Винниченком, довідавшись, що той соціаліст, і доводив, що „нам, українофілам (він уживав ще цієї старої назви), не по дорозі з соціалістами“, то Чикаленко казав йому, що „поки не було у нас соціалістичної партії, то краша, енергійна молодь наша тікала в революційні російські партії“, і що він сам, хоч не соціаліст, радів, що вже є українська соціалістична партія, бо „тепер молодь наша не буде так денаціоналізуватися, як досі, а буде працювати на українському ґрунті і для нас не пропаде“. Ці свої симпатії до Р. У. П., як національної української, хоч і соціалістичної партії, виявив Чикаленко й ділом, передавши їй в 1903 році 1.000 карбованців, на які партія видавала в 1904 році популярний тижневик „Селянин“.

Оселившись у Києві, особливо близько зійшовся Чикаленко з гуртком молодих українців, що об'єдналися біля видавництва „Вік“, головно з С. О. Єфремовим та Ф. П. Матушевським; це зближення на ґрунті спільности поглядів перейшло в тісну особисту приязнь й глибоку взаємну повагу. Тепле почуття до Єфремова й Матушевського заховав Чикаленко до кінця свого віку. В своїх спогадах він признається, що за все життя не зустрічав миліших йому людей, як оці двоє, та ще В. М. Доманицький, В. К. Прокопович і М. П. Левицький, що належали до того самого гурту. Вони були йому любі тим, що ні в кому з них, за весь час спільної роботи та приватних, особистих зносин, він не помічав „і тіні властолюбія, користолюбія або якого іншого прояву еґоїзму; всі вони були віддані справі відродження української нації всією душею; працювали для неї до втоми, до виснаження своїх сил; для справи не цуралися вони й найдрібнішої праці і хоч занепадали на силах, то всетаки працювали, і треба було гуртового натиску на них, щоб вони хоч трохи відпочили“. Працювати з такими людьми було Чикаленкові приємно, і хоч часом траплялись у нього де з ким з них, головно з Єфремовим, суперечки та непорозуміння, вони ніколи не мали

якогось особистого підкладу, бо виходили лиш з ріжничі поглядів на якусь окрему справу і завжди полагоджувалися мирно, закінчуючись повною згодою. Раз-у-раз зустрічався Чикаленко в Києві і з приятелями своїх молодих років, братами Тобілевичами, славними нашими артистами Карпенком-Карим, Садовським і Саксаганським, які знову були об'єдналися в одну трупку і давали вистави в театрі „Бергюнь“. Щоб систематично бачитися з своїми численними знайомими та щоб гуртувати людей, завів Чикаленко у своїй господі постійні сходи, спершу по суботах потім по понеділках у вечері. Це були славні Чикаленкові „понеділки“, на яких збиралися видатніші представники українського письменства, мистецтва й громадської думки. Це був справжній український політичний салон; не одне літературне підприємство, не один задум політичного характеру вели свій початок од розмов, які велися на цих „понеділках“. Взагалі хата Чикаленка, як колись хата Антоновича або Кониського, була всеукраїнським осередком: в ній відбувалися майже всі з'їзди Загальної Української Організації, а пізніше партійні з'їзди, а також робилося в ній прийняття й чужоземних гостей, які приїздили до Києва, щоб познайомитись з Україною або вступити в звязок з українським політичним світом. Влітку запрошував Чикаленко до себе в Конюнк погостювати своїх приятелів і знайомих з поміж українських діячів та письменників. Так, у його частенько гостювали М. Лисенко, брати Тобілевичі, Єфремов, Винниченко, Коцюбинський; останній, гостюючи літом 1908 року, описав потім конюнківські поля й околицю в своїм „Інтермеццо“ та в нарисі „Як ми їздили до Криниці“.

В перших роках ХХ століття відбувся, як уже згадано, ряд великих українських літературних свят, улаштованих Загальною Українською Організацією з нагоди ріжних ювілеїв. Насамперед відбулося грандіозне українське свято у Полтаві з нагоди відкриття пам'ятника батькові нової української літератури, Іванові Котляревському. Це свято відбулося 30. серпня 1903 року. Як тільки стало відомо, що уряд нарешті дозволив урочисто відкрити давно збудований пам'ятник, то Загальна Українська Організація постановила взяти в святі як найактивнішу участь, подбати, щоб на свято прибуло як найбільше українських делегацій і поодиноких громадян, щоб таким способом заманіфестувати силу українського руху. З свого боку Р. У. П. скликала на цей час до Полтави своїх членів та прихильників зпосеред молоді. І треба сказати, що успіх свята і вражіння від нього перейшли найбільш сміливі сподіванки організаторів. Свято обернулося в справжню національну маніфестацію і, як така, мало історичне значіння. З'їхалися тисячі української інтелігенції і серед них

Група гостей на святі Котляревського в Полтаві 1903 р. *)

майже всі видатніші представники української політичної думки, літератури й мистецтва. З'їхалися сотні української молоді з усіх високих шкіл цілої Росії від Варшави до Томска, від Петербурга до Одеси. Нарешті — що тоді мало особливе значіння — прибула численна делегація з Галичини та Буковини, з головою української парламентарної репрезентації Юліаном Романчуком на чолі. Самі свята ростяглися на три дні, складаючись з відкриття монументу й пам'ятника на могилі поета, урочистої академії, концерту й вистави „Наталки Полтавки“. Уряд дозволив читати по-українськи привіти лиш закордонним гостям, і коли першого ж делегата українця з Росії (панну Ольгу Андрівську з Чернігова) голова зборів зупинив, як тільки почув привітання українською мовою, то на заклик харківського делегата Миколи Міхновського вся публіка, як одна людина, покинула театр, де відбувалася академія, і вийшла. Ця мовчазна демонстрація кількох тисячів людей зробила величезне вражіння. В часі свят відбулося в Полтаві багато сходин і нарад, і українська інтелігенція побачила, що вона не така вже мала і незначна, а піднесений настрій, загальний ентузіязм, який обхопив навіть людей до того часу байдужих до української справи, осмілив і підбадьорив національно свідому українську інтелігенцію.

За полтавським святом пішли ювілеї Миколи Лисенка та Івана Нечуя-Левицького. Ювілей 35-літньої музичної діяльності Лисенка святковано попереду у Львові. Сам ювілят був запрошений туди на свято і запропонував їхати разом із собою Чикаленкові та Єфремову. Вони охоче згодилися, і ця подорож дала Чикаленкові вперше нагоду побувати в Галичині й на Буковині

*) Сидять: 1. ряд (з права на ліво): 1. Євген Чикаленко, 2. М. Міхновський, 3. М. Старицький, 4. М. Федоровський, 5. Ганна Барвінок, 6. Ю. Романчук, 7. Олена Пчілка, 8. К. Студинський, 9. Леся Українка, 10. М. Комарь, 11. Л. Кульчицький, 12. Ф. Немоловський. 2. ряд: (і далі вже до кінця з ліва на право): 13. В. Стефанік, 14. М. Коцюбинський, 15. Г. Хоткевич, 16. Н. Кибальчич, 17. О. Стешенкова, 18. Н. Шаверніна, 19. Гр. О. Коваленко, 20. С. Паньківський, 21. Л. Маціевич. 3. ряд: 22. В. Самійленко, 23. Є. Левицький, 24. В. Козіненко, 25. К. Сулимовська, 26. В. Розторгуїв, 27. Я. Грушкевич, 28. А. Шелухин, 29. І. Шраг. 4. ряд: 30. П. Розов, 31. М. Мороз, 32. В. Сімович, 33. Мик. Корчинський.

Стоять (з ліва на право): 1. ряд: 34. О. Пилькевич, 35. А. Верзілів, 36. І. Луценко, 37. М. Кордуба, 38. І. Демченко, 39. М. Кохановський, 40. В. Кошовий, 41. В. Цимбал. 2. ряд: 42. В. Леонтович, 43. Л. Лопатинський, 44. (—), 45. Ю. Коллард, 46. В. Коцюбинська, 47. В. Боровик, 48. І. Липа, 49. В. Кравченко, 50. (—), 51. С. Єфремов, 52. А. Слатов. 3. ряд: 53. М. Аркас, 54. В. Ворона, 55. З. Краковецький, 56. Г. Ротмістров, 57. І. Стешенко, 58. Л. Жебуньов, 59. Х. Алчевська, 60. С. Єрастов, 61. М. Левитський, 62. М. Губчак, 63. М. Дмитрійв, 64. О. Осмяловський, 65. О. Яновська, 66. М. Сахаров, 67. С. Шемет. Стоїть окремо з боку: 68. І. Сокальський (Калістрат). Курсивом зазначені делегати з Галичини.

і познайомитися особисто з провідниками тамошнього національного руху. Львівські свята відбулися 24. і 25. листопада 1903 року. Ціле українське суспільство Галичини зустрічало Лисенка з великими почестями. Від самого російського кордону скрізь вітали його делегації і великі натовпи публіки, а ювілейний концерт у Львові обернувся у величню національну маніфестацію. Зі Львова поїхали до Чернівців, де Лисенка так само бучно вітали в Народньому Домі. В часі цієї подорожі Чикаленко познайомився у Львові з М. Грушевським, Ів. Франком, Ол. Барвінським, а також із старим українським емігрантом Хв. Вовком, що приїхав з Парижу. В Чернівцях познайомився Чикаленко з Ст. Смаль-Стоцьким. З того часу в Чикаленка завязуються безпосередні близькі відносини з закордонною Україною, яку він дуже цінив як Піємонт для України Наддніпрянської і національним поступом якої він дуже тішився. Після того він іще не раз бував у Львові, приїздячи туди або на збори членів Наукового Товариства імени Шевченка, або заїздячи туди по дорозі до Німеччини та Швйцарії, куди він їздив лікуватись, що йому дедалі, то все частіше доводилось робити з огляду на погіршення здоров'я.

Святкування Лисенкового ювілею в Києві відбулося слідом за львівським святом 19.—20. грудня 1903 року. Це був справжній тріумф української пісні й музики. Так само як і до Полтави, поприїздили делегати з усіх кінців України, Галичини й Буковини. Але була тут і новина супроти полтавських свят, які справедливо названо „святом української інтелігенції“: на Лисенкове свято прибуло кілька селянських делегацій, в тім числі із села Кононівки. Після Києва святковано ювілей Лисенка ще й у Петербурзі (18. лютого 1904 р.), куди їздив і сам ювілянт, а також по інших містах. В кінці 1904 року святковано з великою урочистістю 35-літній ювілей Ів. Нечуя-Левицького у Києві (18.—19. листопада). Усі ці ювілеї дуже піднесли дух українського громадянства. Участь у них галицьких делегатів скріпила звязки між Україною й Галичиною. Коли літом 1904 року проф. М. Грушевський організував у Львові українські університетські курси, то на їх поїхало з Росії кілька десятків української молоді, в тім числі, як уже сказано, були й старші діти Чикаленка. Гості з Галичини стали все частіше появлятися у Києві.

Український рух на початку 1900-х років почав розвиватись так швидко, що в звязку з загальним оживленням політичного життя, стала все більш відчуватися потреба в політичній організації українських громадських сил з певною програмою; почувалося, що незабаром українству доведеться виступати на політичному полі одверто. До того часу існувала властиво лиш

одна політична українська партія — Р. У. П., яка гуртувала біля себе майже виключно студентську молодь. Більшість старшого громадянства ставилася до неї не зовсім прихильно через її крайній напрям, хоч дехто з старших, в тім числі Чикаленко, спочували їй тому, що це була національна українська партія. Українська Народня Партія (Н. У. П.) майже нічим не виявила своєї діяльності.

Питання про потребу політичної платформи чи програми було зняте в Раді Загальної Української Організації, але викликало великі суперечки: старші члени Ради, Науменко й Беренштам, доводили, що ніякої платформи чи програми не потрібно, бо члени Організації, маючи різні політичні й соціальні погляди, можуть непогодитись між собою, і тоді повстане тільки розбрат. Однак більшість членів Ради, до яких належав і Чикаленко, настоювала на виробленні платформи, і, дійсно, проєкт такої платформи був Радою прийнятий і внесений на розгляд з'їзду в 1903 році. Зміст його був той, що Українська Загальна Організація вимагає автономії для України і перебудови Росії на федеративних основах; для загально-державних справ вимагає парламенту, для справ краєвих — сойму; вимагалася повна свобода національного життя й заведення української мови в усіх школах, судах, адміністрації і т. д.

З'їзд був дуже бурхливий; після довгих дебатів проєкт було ухвалено й доручено Раді виробити детальну програму й підготувати перетворення організації в партію. З'їзд 1904 року прийняв ту програму, і Українська Загальна Організація перетворилася в „Українську Демократичну Партію“. Головні засади її програми були: знесення в Росії абсолютизму й заведення конституційного ладу; автономія України з українським краєвим соймом; примусовий викуп усіх приватних земель у власність сойму, який мав би упорядкувати земельну справу; поступове робітниче законодавство (8-ми годинний робочий день, пенсія старим і немічним робітникам і т. д.)

Ця програма, як і передбачав дехто, внесла розлам в організацію. Старі громадяне не хотіли її приймати і, наприклад, громади Стара київська, одеська й петербурзька просто саботували партію. Причиною були головні пункти програми, що стосувалися питань соціально-економічних: вони відштовхували громадян своїм соціалістичним характером. Однак Чикаленко свідомо стояв за цю програму і, коли його запитували, як він, великий земельний власник, стояв за соціалістичну програму, за примусовий викуп землі у поміщиків, він відповідав, що він певен, що в нашій хліборобській країні земля колись мусить перейти в руки селян, і що краще тепер передати її за викуп, ніж потім

її мають відібрати задурно. Такі свої думки він, між іншим, розвинув у статті, надісланій ним до дуже розповсюдженої тоді газети радикального напрямку „Сынъ Отечества“, що виходила в Петербурзі.

Він писав у ній, що в народі існує тверде переконання в тім, що земля належить тому, хто її обробляє, і що не треба бути пророком, щоб сказати, що в Росії раніш чи пізніше вся земля опиниться в руках народу; питання тільки в тім, коли саме і яким шляхом цей перехід відбудеться. Дуже бажано, щоб цей процес відбувся легальним та мирним шляхом; це було би добре для обох сторін: великі земельні власники дістали б за свою землю викуп, могли б зберегти свої садиби й невеликі участки поля, на яких могли б провадити зразкове господарство. Селяне дістали б землю без кровопролиття і залишилися б добримими сусідами колишніх поміщиків. Боротьба з аграрним рухом військовою силою, на думку Чикаленка, тільки загострювала обопільні відносини і грозила тяжкими наслідками в будучині.

Немає що й казати, що цей розумний і тверезий голос спеціально серед українського панства, давно вже відчуженого від свого народу, лунав як голос волаючого в пустині. Здеморалізоване вічною опікою уряду, не розуміючи свого становища, що зобов'язувало працювати на користь народу, соками якого воно годувалося, та наказувало стати його провідною національною верствою і тим забезпечити собі будучність, українське панство хапалося тільки за військову силу, за репресії, поглиблюючи ще більше прірву між собою й народними масами і копаючи собі цим могилу. Як видно із спогадів Чикаленка, його найближчі сусіди-поміщики не тільки не цинили того, що в тих місцях, де були маєтки Чикаленка, не було жадних розрухів, бо під його впливом селяне утримувалися від погромів, а єднаючись в „Селянську Спілку“, хотіли добитися зміни земельних відносин легальним шляхом, у майбутній Державній Думі, — але, навпаки, сусіди-поміщики палали до Чикаленка лютою ненавистю, як до „зрадника своїх класових інтересів“; вони нацьковували проти нього місцеву адміністрацію й винуватили його в селянських розрухах та ексцесах. Національна ідея, що одушевляла Чикаленка, була їм незрозуміла і чужа, тим більше, що значна частина українських поміщиків була неукраїнського роду, це були зайди москалі та німці, які ставились до українського населення з неукритим призирством.

Українська Демократична Партія, заснована з такими зусиллями, проіснувала дуже недовго. В її нутрі від самого початку виявилася не тільки „права“ опозиція в особах старих громадян, незадоволених занадто радикальною для них програмою, але й

„ліва“, яка вимагала активності на політичному ґрунті й яка вважала старі громади лиш за гальмо для діяльності партії. Лідером лівої опозиції був Грінченко, а його піддержували Єфремов, М. Левицький, Матушевський та інші близькі до Чикаленка люде. Це ставило Чикаленка в дуже прикре становище, бо він сам, боячись розколу партії, з усіх сил старався примирити обидва її крила, праве й ліве. Одначе запобігти розколу не вдалося, і в кінці 1904 року Грінченко, Єфремов, Матушевський, М. Левицький та ще дехто вийшли з Демократичної Партії та заснували окрему Українську Радикальну Партію. Члени цієї нової партії, майже усі — письменники, понаписували й видали у Львові, а частиною і в Петербурзі цілий ряд брошур на політичні теми, в тім числі кілька старих писань Драгоманова; ці брошури були перевезені до Києва і звідти ширилися серед інтелігенції. Одначе Українська Радикальна Партія не мала успіху. Українська молодь горнулася до Р. У. П., а „ерупівці“ і в пресі, і на громадських сходах дуже гостро критикували радикалів, закидаючи їм „буржуазність“.

Розкол українських громадських сил дуже некорисно відбувався на українській справі. Саме тоді, в 1904 і в 1905 роках, почався по цій Росії небувалий до тих часів політичний рух. Під впливом поразок у війні з Японією, що виявили повне банкрутство старої самодержавно-поліційної системи, по всій державі вибухло гостре незадоволення проти нездатного уряду. Усі ліберальні й радикальні елементи суспільства підвели голову й одверто почали домагатись реформ. Уряд перелякався й попустив, як то кажуть, віжки. Цензурні заборони ослабли самі собою, газети виступали різко проти уряду, скрізь улаштовувались численні зібрання і з'їзди, які поліція вже й перестала розганяти. По селах почалися аграрні розрухи, робітники страйкували, серед війська то тут, то там виникали бунти. Наближалась революція. Уряд почав робити уступки. Весною 1905 року оголошено релігійну свободу для всіх неправославних громадян, слідом за тим обіцяно скликати Державну Думу, правда, з дуже обмеженою компетенцією. Щодо українства, то сама Рада Міністрів висловила в кінці 1904 року за скасування обмежень для популярної української літератури, бо це, мовляв, задержує культурний розвиток населення українських губерній. Було дозволено друкувати український переклад Євангелія, і той самий Святіший Синод, який 40 років не давав дозволу, тепер сам узявся видавати українське Євангеліє. Коли уряд запитав думки в справі обмежень українського слова у петербурзької Академії Наук та у професорських рад київського й харківського університетів, то всі ці установи категорично висловились за ска-

сування всяких заборон і обмежень. Але формально закон 1876 року не було відкликано, і він залишався ще в силі: уряд не дозволяв видання українських часописів, хоч до нього раз-у-раз надходили прохання про дозвіл.

Українці примушені були із своїми домаганнями звертатись до послуг російської преси. На сторінках петербурзької газети „Сынъ Отечества“, в „Кіевских Откликах“, в одеських „Южных Записках“, в „Полтавщині“ раз-у-раз появлялися статті на теми про українські культурно-національні домагання, колективні листи й заяви, вкриті нераз сотнями підписів з домаганням свободи українського слова. До уряду звідусіль надсилалися петиції й меморандуми в справі скасування утисків над українським словом. В кінці 1904 року з Києва їздила до Петербургу делегація зід українського громадянства (О. П. Косачева, І. Л. Шраг, М. А. Дмитрієв і В. П. Науменко), яка подала голові Ради Міністрів обширний меморандум. Трохи згодом подав міністрові хліборобства від себе меморіал Чикаленко, доводячи в ньому потребу сільсько-господарської освіти українською мовою для піднесення культурного рівня широких мас сільського населення. Такі самі домагання підносилися на різних політичних з'їздах. Коли в березні 1905 року в Петербурзі зібрався самочинний (себ-то без дозволу адміністрації) всеросійський з'їзд журналістів для того, щоб умовитись, як вести боротьбу за конституцію, Українська Демократична Партія вислала на той з'їзд Чикаленка, який, порозумівшись із представниками грузинів, вірмен, естів, лотишів та фінів, склав на ньому заяву про потребу національно-територіяльної автономії для окремих національних областей Росії, а також відчитав протест проти утисків над українським словом. На з'їзд представників земств, що відбувся теж в Петербурзі незабаром після з'їзду журналістів, Українська Демократична Партія вислала відомого українського діяча, адвоката Іллю Шрага, який склав на тому з'їзді заяву, аналогічну до тієї, що її склав Чикаленко.

Із зростом загального політичного руху в Росії українцям треба було вже одверто виступати із своїми домаганнями, і от тут то партійний розкол давав себе дуже прикро відчувати. Чикаленко докладав усіх сил і всього свого авторитету, щоб привести до нового об'єднання, і це йому нарешті вдалося: з'їзд Української Демократичної Партії в осени 1905 року майже одногосно дав згоду на об'єднання обох партій, і після переговорів з провідниками Української Радикальної Партії відбулася сполука в одну „Українську Демократично-Радикальну Партію“. Оголошена друком програма полягала на загальних основах парламентаризму та федералізму; Україна мала дістати широку автономію. Щодо справ економічних, то програма зазначала,

що партія вважає соціалістичний устрій за такий, що „найкраще забезпечує інтереси людей“, і тому своєю економічною програмою уложила в дусі соціалізму: з примусовим викупом землі від приватних власників, викупом на власність краю всіх промислових підприємств і т. д.

Сполука обох партій в одну і вироблення детальної програми (її помічено днем 29.-30. грудня 1905 року) відбулося тоді, коли по цілій Росії вже палала революція. Після всеросійського залізничного страйку, коли по всій величезній імперії стали всі залізниці й припинився більше як на тиждень усякий рух, царь Микола II мусів видати 17. жовтня маніфест про конституцію. Але осмілені успіхом страйку революційні елементи цим не вдовольнились і повели агітацію за революцію соціальну. В той же час реакційні елементи, особливо роздратовані активною участю в революційних виступах жидівської молоді, почали улаштовувати, при співучасті з боку уряду, погроми жидів і революційної інтелігенції. По всій державі покотилася хвиля кривавих ексцесів. В Києві та майже по всіх більших і менших містах України відбулися жидівські погроми. Революційно настроєна молодь виступила в оборону жидів. У самому Києві військо стріляло в маніфестантів, і під час цієї стрілянини було поранено кулею старшого сина Чикаленкового Льва, тоді гімназиста 7-ої класи, що завдало батькові багато тривоги й хвилювання. Під самий кінець року вибухло в Москві збройне повстання і розпочався другий залізничний страйк. Але цим разом урядові вдалося кривавими репресіями їх здавити. Серед усього цього заколоту самі собою впали заборони, які тяжили над українським рухом, і на Українську Демократично-Радикальну Партію, яка знову об'єднувала більшість українських організованих сил, лягло завдання скоріше використати всі можливості нового конституційного ладу, а передовсім — організувати українську пресу, як найбільш важливий чинник політичного життя. В створенні української преси Чикаленко взяв як найбільшу участь: можна сказати, що повстання української преси у Києві було головню його заслугою.

Початки української преси. — „Громадська Думка“. — „Рада“. — Труднощі з першою щоденною газетою українською. — Чикаленкові клопоти й турботи. — „Товариство Українських Поступовців“.

Заборона мати свою власну національну пресу була одною з тих, що найтяжче відчувалася українцями в цілій системі утисків і заборон, яку практикував російський уряд у відносинах до українського руху. З часів „Основи“ (1861-62) й „Черниговского Листка“ (1861-63) українці не мали в Росії такого органу, де б вони могли систематично розвивати свою ідеологію, оборонятися від нападів, подавати звістки про своє культурно-національне життя. На короткий час удавалося українцям здобути в свої руки якийсь провінціяльний російський орган, як це було в 1874—75 роках з „Кіевским Телеграфом“, або в 1881—82 з київською ж газетою „Трудъ“; в 1895 році одеські українці придбали були собі тижневик „По морю и по сушѣ“, щоб зробити з нього український орган.*) Але провінціяльна цензура, далеко суворіша, ніж у столиці, не давала змоги писати про все, що хотілось. „Кіевская Старина“ довгі роки жила під найгострішою цензурою і не сміла зачіпати жадних тем, окрім чисто наукових. Тільки в 1897 році появився на її сторінках уперше твір красною письменства українською мовою, а з 1902 року заведено літературно-критичний відділ з оглядом українського письменства. Але ні „Кіевская Старина“, ні тим менше російські газети не могли замінити періодичного органу, видаваного українською мовою, вже хоча б тому, що без періодичних видань не можна було розвивати самої української мови, для якої залишалася сама белетристика, та й то обмежена у виборі тем та сюжетів.**) Українці робили спробу надолужити відсутність своїх часописів виданням альманахів. На початку 1880-х років вдалося видати кілька альманахів, з яких особливо цінним був альманах „Рада“ М. Старицького 1883 р. Але далі цензура стала забороняти і альманахи (як, наприклад, заборонила дуже цінний по змісту двотомовий літературно-науковий альманах „Звістка“ В. Горленка), або ж викреслювала з рукопису геть чисто все,

*) В цій справі Чикаленко приймав близьку участь. Див. його „Спогади“.

**) Українські видання, що виходили в Галичині, або зовсім не допускались, як, наприклад, „Правда“, або ж заборонялись, як тільки ставала помітною значна участь авторів з Росії; так „Зорю“ заборонено в 1894 році, а „Літературно-Науковий Вістник“ в 1901.

крім невинних віршів та оповідань. З початком ХХ століття знову почали з'являтися альманахи, з яких, наприклад, трьохтомний альманах „Вік“ зробив свого роду епоху в нашій літературі. З розвитком українського руху брак свого органу відчувався все гостріше і гостріше, і з початку ХХ століття не проходило року, щоб хтось з українців не подавав прохання про видання чи то місячника, чи то тижневика, але на все була одна відповідь — рішуча заборона. Так не вдалося українцям заснувати свій орган аж до самої революції 1905 року. Царський маніфест 17. жовтня одкривав, здавалося, можливість здійснити гаряче бажання українців приступити до створення своєї власної преси. Вони почали міркувати про це ще перед виданням маніфесту, сподіваючись, що в наслідок загального визвольного руху от-от упадуть заборони. Чикаленко хотів видавати тижневик для селян і вже вів про це переговори з Грінченком, Єфремовим, Модестом та Орестом Левицькими. Стара Громада планувала перетворення „Кіевської Старини“ в український журнал на зразок колишньої „Основи“, і навіть з назвою „Київська Основа“. Полтавська Громада вирішила видавати у себе тижневик. Але з усіх боків почали писати до Києва, щоб кияне неодмінно видавали щоденну газету для всієї України, і що це можна зробити тільки в Києві. Тоді Чикаленко завіз про це розмову із заможними громадянами В. Ф. Смиренком та В. М. Леонтовичем. Коли ті обіцяли свою фінансову допомогу, Чикаленко став обмірковувати літературний бік справи з членами видавництва „Вік“ — Єфремовим, Матушевським, В. Дурдуковським та іншими. Як тільки оголошено було царський маніфест 17. жовтня, Чикаленко того ж дня післав до київського губернатора заяву, що за два тижні він буде видавати українську газету. Але того ж дня почався в Києві жидівський погром, стрілянина, і місто було проголошено на воєнному стані. Серед усіх цих трівог і непокоїв Чикаленко почав організувати видання в Києві щоденної української газети. Дехто настоював, щоб видавати зараз „явочним порядком“, як це зробили брати Шемети в Лубнях, почавши видавати тижневик „Хлібороб“ (перше число вийшло 12. падолиста 1905 року), але адміністрація припинила „Хлібороб“ уже на 5. числі. Чикаленко вважав за потрібне дочекатися оголошення нових правил про друк і почати видання вже з нового року. Ті правила дійсно були видані 24. XI. 1905 року. Постанова видавати газету аж з нового року дала змогу краще підготуватись до такого нового діла, як видання щоденної газети українською мовою.

Відразу виявилось, що це не така легка і проста річ. Перш за все позначилася велика різниця в поглядах на характер і

завдання газети між самими наміченими членами редакції. Видавцями газети, які бралися забезпечити фінансовий бік справи, були Є. Чикаленко, В. Леонтович і В. Смиренко. Редакційний комітет складався окрім видавців ще з Бориса і Марії Грінченків, Сергія Єфремова, Федора Матушевського, Модеста Левицького, Володимира Дурдуковського й Всеволода Козловського. Грінченко й Єфремов намагалися взяти дуже різкий курс, особливо щодо земельного питання, Леонтович обстоював більш помірковані погляди, доводячи, що різкий лівий курс мало того, що накличе нагінку з боку адміністрації, але що гірше — відштовхуватиме від газети людей поміркованих, які бояться примари соціальної революції. Чикаленко старався примирити обидві течії, доводячи, що газета має вестися строго в рямцях програми Української Демократично-Радикальної Партії, яка не говорить про одібрання землі задурно, а лиш про примусовий викуп. Сяк-так на тому помирились. За редактора вибрано Федора Матушевського, який перебував у Львові і скоро мав звітти повернутись.

Щодо фінансової справи, то складений кошторис виносив по обрахунку 50.000 карбованців на рік; сподівалися, що передплатників буде 5.000, і це дасть 20.000 карбованців, бо ціну поставлено дуже низьку — 4 карбованці, щоб зробити газету доступною. 30.000 карбованців сподіваного дефіциту мали заплатити видавці. Леонтович і Смиренко вагалися, чи варто затрачати такі великі гроші, але Чикаленко доводив, що дефіцит з кожним роком буде меншати і що за яких три-чотири роки газета стане на ноги, а на п'ятий вже даватиме зиск.

Не мало сперечалися й за те, для кого видавати газету: для інтелігенції, чи для народу. Чикаленко вважав, що треба мати передовсім на увазі читачів з народу, подавати їм відомости про новий лад, про землю, про все, що особливо цікавило українське село, щоб привчити селян до своєї української газети, бо як що селяне не матимуть в ній того, що їх цікавить, то їх тяжко буде заохотити до української преси. Грінченко стояв за газету для інтелігенції. Після довгих суперечок погодилися на тому, що газета буде видаватись для народу, а для інтелігенції видаватиметься місячник „Нове Життя“.

Але коли появилася оповістка про видання з нового року газети „Громадське Слово“ і журналу „Нове Життя“, зложена Грінченком та Єфремовим, де говорилося, що ці органи стоятимуть за автономію й федерацію та за те, щоб „уся земля стала власністю народу на основах, які виробить краєва народня рада“, то адміністрація рішуче заявила, що дозволу на видання не дасть. Тоді В. Леонтович подав другу заяву про дозвіл на видання га-

зети „Громадська Думка“ і „Нова Громада“, вже без тих страшних фраз, і адміністрація дозвіл дала.

Було зорганізовано штат постійних співробітників; за редактора став, як і було намічено, Ф. Матушевський, за секретаря В. Козловський (подолянин, скінчив юридичний факультет у Дорпаті), іншими співробітниками, що вели окремі відділи в газеті, були: Вас. Павленко, А. Хотовицький, М. Грінченкова, Богд. Ярошевський, М. Виноградова і В. Сміщук. Редактором „Нової Громади“ мав бути С. Єфремов. Завідуючим конторою видавництва був Максим Синицький, його помічниками Чв. Бабенко, К. Хохлич і Настя Грінченківна. За постійних співробітників і кореспондентів газети названо було багато імен найкращих письменників з цілої України.

Але тут показалися труднощі, яких ніхто не передбачав. Хоч до співробітництва пристало багато людей, але на практиці виявилось, що з тих позакиївських співробітників мало помочи, бо ні передовиць, які в Росії всі звикли читати про найсвіжіші події, ні хроніки не можна надсилати з інших міст: все мусіло бути написане на місці й то негайно; життя в той час було дуже бурхливе, і про все треба було подавати звістки і писати по гарячому сліду. Серед складу редакції не було зовсім фахових газетарів, а взагалі з фахових письменників були хіба Марія Грінченкова, сам Грінченко та Єфремов. Українська газетна мова була зовсім невироблена, а всім відомо, що український читач дуже вибагливий; треба було писати так, щоб усі розуміли і не нарікали на „нові“, „нечувані“, „штучно ковані“ і т. ін. слова. Нарешті ніхто не вмів писати „цензурно“. Переживши тільки що хвилини революційного піднесення, виховавши собі спосіб думання і смак на російських виданнях революційного часу, співробітники української газети й дописувачі просто не здавали собі справи, де кінчиться межа того, що навіть в революційний час влада вважала за дозволене, і де починається „замах на існуючий лад“. Тому не дивно, що перше ж число „Громадської Думки“, яке вийшло 1. січня 1906 року, було сконфісковане. На довершення лиха в ніч під новий рік було арештовано Єфремова, і його мусів в „Новій Громаді“ заступити Грінченко.

Щоб забезпечити себе надалі від усяких несподіванок, увійшли в порозуміння з цензорами, себ-то, як це робили й російські газети, стали регулярно що-місяця виплачувати цензорів та його секретареві хабаря. Але лихо було не з самою лиш адміністрацією. Чикаленко справедливо каже у своїх спогадах, що з виходом першого числа „Громадської Думки“ почалася мука для нього і для цілої редакції: головно через постійні не- порозуміння з Леонтовичем, який був офіційним редактором і

видавцем. Леонтович не міг погодитися з лівим напрямком газети, з різкою формою статей і дописів, вбачаючи в них бажання підбурити селян на аграрні ексцеси і пропаганду одібрання землі задурно. Чикаленко і сам це помічав, але не надавав цьому

Перші українські часописи на Великій Україні 1905—1907 р.

такого значіння, як Леонтович: він думав, що такий напрям газети привабить до неї передплатників на селі, що газета „підє широко в народні маси, розіллє там національну свідомість, пробудить у селян національне почуття“, а це він вважав за найпекучішу справу. Йому не вірилося, як він пише, що землю можуть одібрати дурно і що взагалі все станеться так, як того домагалися співробітники „Громадської Думки“, і в таким дусі він заспокоював Леонтовича. Але того мало переконували такі міркування, він іритувався і найбільше сперечався з Грінченком, що обстоював „лівий курс“. Чикаленкові раз-у-раз доводилося

їх мирити. Тим часом надії на масове поширення газети не справдилися. „Громадську Думку“ передплачувало кілька тисяч людей, але то були свідомі українці, які передплачували її з національного обов'язку, хоч часом і не згоджувалися з її напрямом. Виявилося, що взагалі ґрунт для української преси ще мало підготований, а умови її видання дуже несприятливі. Російська преса так розрослася і так поширилася за революційних часів, що доходила до найглухіших кутків, а за українську мало хто чув і знав. „Хлібороб“ викликав до себе зацікавлення як новина і розходився головню по великих містах, найбільше в Києві. З початком 1906 року по ріжних містах України робилися спроби видавати українські часописи, але то все були ефемериди, які припинялися на першому ж числі. Всі вони були зложені в гострому тоні, наче революційні прокламації, і адміністрація негайно їх конфіскувала. Так було в січні 1906 року з „Народньою Справою“ в Одесі, „Запорожжям“ у Катеринославі, „Слобожанщиною“ в Харькові; „Вістей“ в Одесі вийшло всього 5 чисел, „Доброї Поради“ в Катеринославі 4 числа, „Боротьби“ в Києві 5 чисел. Один „Рідний Край“, видаваний в Полтаві енергійним Миколою Дмитрівим (перше число цього тижневика вийшло ще в кінці 1905 року), виходив цілий 1906 рік, і за весь час було сконфісковано всього одно число. Він був ведений в поміркованому тоні і мав більше літературно-популярний, ніж політичний характер. Решта ж українських видань, починаючи з „Громадської Думки“, була ведена в різко опозиційному тоні, і адміністрація та загал публіки дуже скоро звиклися з думкою, що українська газета по своїй суті мусить бути виданням ворожим до уряду; це вело до того, що провінційальна адміністрація накидалася вороже на кожний український часопис незалежно від його змісту, забороняла передплачувати його, нищила примірники на пошті, не дозволяла продавати по газетних кіосках. Щоб передплачувати українську газету якому-небудь урядовцеві на провінції, священникові, чи селянинові — треба було мати не аби-яку громадську відвагу. З другого боку чимало українців поміркованого й консервативного характеру, як того побоювався В. Леонтович, було залякане радикалізмом „Громадської Думки“, вважаючи її за революційний орган, який, мовляв, нацьковує селян на панів, голоту — на людей заможніх. Через те воли були проти „Громадської Думки“. Багато людей вередувало з приводу мови в газеті і, беручи за критерій „як у нас на селі говорять“, вимагало, щоб газета писала „мовою Шевченка“.

Тому що, крім щоденної „Громадської Думки“, лиш один „Рідний Край“ виходив систематично, а решта українських тижневиків припинялася дуже скоро, то „Громадська Думка“ зали-

шилася головним українським органом і мимоволі прийняла характер не народньої газети, а інтелігентської, яка і змістом і викладом більш була пристосована до розуміння звичайного освіченого читача. Спроби видавати інші щоденники фактично не було. З кінця 1907 року почав виходити регулярно в Києві соц.-демократичний тижневик „Слово“, пізніше Грушевський почав видавати в Києві „Село“, у Могилеві Подільському виходила з 1907 року „Світова Зірниця“, у Катеринославі з 1910 року „Дніпрові Хвилі“, на протязі 1912 року виходив у Харькові „Сніп“. З місячників з 1909 року виходила у Києві ще „Українська Хата“; виходило ще кілька популярних тижневиків сільсько-господарського і взагалі популярно-наукового змісту й характеру. „Рідний Край“ було перенесено з 1908 року до Києва, де він виходив під редакцією Олени Пчілки. З 1911 р. почали виходити у Києві літературно-мистецький тижневик „Сяйво“ і соціал-демократичний місячник „Дзвін“.

Зацікавлення до „Громадської Думки“ значно зросло, коли у квітні 1906 року до Державної Думи вибрано було кілька свідомих українців: Іллю Шрага з Чернігова, Миколу Біляшевського з Київщини, Володимира Шемета і Павла Чижевського з Полтавщини та кілька свідомих селян: Івана Тарасенка з Чернігівщини, Аркадія Грабовецького й Гаврила Зубченка з Київщини та Миколу Онацького з Полтавщини, — і вони заложили в Думі „Українську Парламентську Громаду“, до якої зразу приступило коло 45 послів з України. Знайшовся талановитий дописувач з Петербурга — Віктор Піснячевський, який писав до „Громадської Думки“ прецікаві статті про Державну Думу. Скоро було засновано в Петербурзі і тижневий журнал російською мовою „Украинскій Вѣстникъ“ (під редакцією Максима Славінського), що мав служити органом Української Парламентської Громади і взагалі українською трибуною перед широким світом. На Петербург звернулися очі всієї України. Туди поїхав зі Львова Грушевський і став на чолі організованих українських сил. Йому допомагали петербурзькі громадяне О. Лотоцький, П. Стебницький і О. Русов. Вже була вироблена і мала бути проголошена з думської катедри декларація про автономію України, але 7. липня 1906 року, саме на передодні того наміреного виступу, Думу було розпущено урядом. Вона проіснувала всього 72 дні.

Неприємности, які мав Чикаленко через постійні суперечки і незгоди між членами редакції, так його рознервували, що весною 1906 року він заслаб і мусів їхати за кордон лікуватися. Він поїхав до Женеви, де вчилася в університеті його дочка Ганна; разом із ним поїхав і син Лев, якому треба було оперувати руку, про-

стрілену під час розрухів у Києві, в осени 1905 року. Пристав до їх компанії і Вол. Винниченко.*) В Женеві Чикаленко познайомився з українськими та російськими емігрантами, що жили в Швейцарії: Олексою Ляхоцьким, прозваним „Кузьмою“, що був у Драгоманова складачем і друкарем, з Ол. Коваленком, учасником повстання на панцирнику „Потемкинъ“ літом 1905 року, з старим революціонером Феліксом Волховським, українцем з Полтавщини, та інш.

Кузьма (Олекса) Ляхоцький 1909 р.

й Смиренко, який усі зносини вів через Леонтовича, свого небожа. Це дуже тривожило Чикаленка й завдавало йому багато клопоту. Тим часом з газетою скоїлося велике лихо: деякі співробітники, що провадили в газеті постійні відділи, і службовці в адміністрації, належачи до різних лівих партійних угруповань, маловажили газету і дивились на неї, лиш як на місце свого заробітку: вони не тільки переховували в помешканні редакції ріжну заборонену літературу, а одна з них (пані М. Виногорова) ще призначала в редакції „явку“ для членів соціал-демократичної партії, себ-то сюди сходилися для побачення ріжні особи, члени партії, що жили нелегально в Києві, і сюди ж на редакцію приходило їхнє листування. Поліція вистежила декількох з них і прийшла до переконання, що редакція „Громадської Думки“ являється „революційним гніздом“. 18. серпня переведено було в редакції трус; познаходили по шухлядках у столах спів-

Пробувши пару місяців у санаторії і підждавши, повернувся Чикаленко до Києва. Без нього суперечки в редакції так загострились, що Леонтович зрікся давати своє ім'я, як редактор, а потім і як видавець. Редакторство було переведено офіційно на Ф. Матушевського, а видавцем став Чикаленко. Леонтович одступився від газети, а це загрожувало, що може відступитися

*) Чикаленко перший розпізнав талант Винниченка, прочитавши рукопис його оповідання „Краса і сила“, і настояв на тому, щоб воно було надруковане в „Кієвській Старині“ (1902 р.). Винниченко з того часу визнавав Чикаленка своїм літературним „хрещеним батьком“.

робітників силу революційних відозв та брошур і заарештували С. Єфремова, що заступав на той час редактора Матушевського, Хохлича, Квасницького та ще кілька співробітників і невідомих людей, що зайшли були до редакції. Секретареві редакції Всевол. Козловському, в столі у якого знайдено було найбільше компромітуючого матеріалу, пощастило сховатись і втікти за кордон.*) „Громадську Думку“ було закрито.

Викликаний телеграмою з Перешорів, Чикаленко кинувся клопотатись про відновлення газети, але адміністрація відмовила. Тимчасом залишався в запасі дозвіл на газету „Рада“ на імя Грінченка, і його було тепер використано: за місяць було налагоджене видання „Ради“. Редактором залишився поки що Матушевський, хоч був страшенно змучений і виснажений попередньою роботою. За секретаря став Мет. Павловський; прибули нові співробітники: Д. Дорошенко, Л. Пахаревський, П. Сабалдир (літературний псевдонім „Майорський“), Юрій Осинський, Гр. Коваленко-Коломацький. Але число передплатників дуже впало: „Громадська Думка“ мала в першій півріччі понад 4.000 передплатників; тепер їх залишилося коло 1.500: заборона „Громадської Думки“ зробила своє діло, налякавши передплатників. В осени зацікавлення до газети підняла справа українських університетських катедр. 16. жовтня 1906 року в київському університеті відбулося велике студентське віче, на якому після реферата студента Д. Дорошенка була винесена резолюція з домаганням заснувати кілька катедр українознавства. Петицію про це на імя ректора університету підписало зразу 1.400 студентів, а потім число тих, що прилучили свої підписи, дійшло до 2.000. Коли про це було подано в „Раді“, то звідусіль стали надходити колективні заяви, вкриті десятками й сотнями підписів — від учнів середніх і нижчих шкіл, робітників, селян, ріжних товариств, де всі прилучались до домагань київських студентів. „Рада“ щодня друкувала по кілька таких листів, і число підписів перейшло 20.000.

Наближався кінець року, і треба було думати, як бути з газетою в слідуючій 1907 році. Леонтович відмовився допомагати „Раді“. Після довгих клопотів удалося упросити Симиренка, щоб дав 5.000. Сам Чикаленко продав частину землі в Перешорах і з тих грошей дав 10.000 на газету. Кілька громадян пообіцяло дати хто тисячу, хто менше. Рахуючи на ці гроші і побільшивши передплату до 6 карбованців, Чикаленко рішив приступити до

*) Він довгий час перебував у Львові, а з початком світової війни став одним з керівників „Союза Визволення України“. У 1918 році був членом Українського Посольства в Берліні. Квасницький і Хохлич відсиділи по суду по 3 роки в тюрмі.

дальшого видавання „Ради“. Організація газети значно змінилася. В осени 1906 року приїхав до Києва проф. М. Грушевський. Він заявив, що переносить зі Львова до Києва видання „Літературно-Наукового Вістника“. Тоді Чикаленко рішив припинити видання „Нової Громади“, до якої йому довелося приплатити в 1906 році разом із Симиренком 10.000 карбованців, щоб не мати дальших витрат і щоб не робити конкуренції „Л.-Н. Вістникові“, тим більше, що з кінцем 1906 року „Кіевская Старина“ перетворювалася в місячник „Україна“, отже мати три українських місячники здавалося в тодішніх обставинах за багато.

Чикаленко притяг М. Грушевського до газетної справи, і Грушевський придбав великий вплив на „Раду“. За його порадою Чикаленко скасував „редакційний комітет“, через який завжди бували сварки, непорозуміння й суперечки; за редактора запросив М. Павловського, за секретаря молодого українського соціал-демократа Симона Вас. Петлюру. Грінченки зовсім усунулися від участі в газеті: натомість прибули нові співробітники для окремих відділів: талановитий галицький публіцист Мих. Лозинський, Людмила Старицька-Черняхівська і Василь Королів. Перше число „Ради“ було skonфісковане, як і перше число „Громадської Думки“ 1906 року. Від адміністрації довідались, що газету закриють і зовсім, як що вона не знизить тону. Довелося „знизити“, але це не рятувало газети від дальших причепок, штрафів та конфіскації.

Чим далі, то все тісніше зв'язується життя Чикаленка з виданням „Ради“, цієї єдиної української газети на цілу Велику Україну, яка відбивала в собі цілий український національний рух, віддзеркалювала всі, хоча б найменші прояви українського культурно-національного життя: діяльність „Просвіт“, українських клубів, українського театру, літературний і науковий рух. Чикаленко надавав велике значіння існуванню „Ради“: в його очах це був хоч і скромний, але широко розгорнутий прапор українського національного руху; видання „Ради“ було для нього питанням національної честі. Не вважаючи на всі недостачі „Ради“, які він сам ясно бачив і розумів, не вважаючи на байдужість широкого громадянства, на різні прояви незадоволення з напямку, змісту, мови „Ради“, на великі фінансові труднощі, які часом, здавалося, зовсім не сила було поборювати, він вважав за обов'язок свого життя видавати „Раду“, доки ставало засобів, доки дозволяли зовнішні умови. Вже в кінці 1908 року, коли здавалося, що ніхто його не піддержить і він сам мусять нести весь тягар дефіциту, він записує в своїм „Щоденнику“, що на громадських зборах він заявив: „коли ж грошей не добудемо, то я на свої 5 тисяч (це та сума, яку він міг визначити саме тоді. Д. Д.) ризикну видавати газету сам, — визначивши ціну 12 рублів.

Як не стане грошей, то закрию газету і зникну з українського обрію: переміню одну літеру в своїм прізвищі з Чикаленко на Чикалеско“ (по-румунськи). Коли вкінці 1910 року знову стояло перед „Радою“ грізне питання „бути, чи не бути“, він записує в „Щоденнику“, що „коли перестане існувати щоденна газета, то я ліквідую всі свої справи в Києві і виїду на село... Зречусь всякої участі в громадських справах і впірну знов у сільське господарство, яким я можу цілком задовольнитись. Знов тоді напишу, може, дві-три книжечки з своєї практики і тим прислужуся громадянству... Коли не спроможусь далі видавати газети, то візьмусь знов за сільське господарство на практиці і в літературі“. Але тут же додає: „всетаки газета має незмірно більше значіння в ділі національного відродження, ніж сотні брошур по сільському господарству, а через те треба держатися за неї до самого краю!“ Коли в квітні 1914 року через усякі клопоти з адміністрацією, що раз-у-раз накладала штрафи, через постійні суперечки з співробітниками, недостачу грошей на видання, здавалося, що вже приходить край, Чикаленко пише у „Щоденнику“: „Остогидло мені вже це, хочеться захватитися від людей, щоб не мати того клопоту і не чути за нього. Але, коли я відіду від газети, вона загине, бо поки що нема кому за неї взятись, бо вона ще дає дефіцити... А загибель газети від браку передплатників, від недокровенности — це ж велика радість ворогам нашим (хоч їм відомо, що неуспіх газети залежить від терору передплатників); це ж страшний удар для справи відродження нашої нації!“ І він закінчує: „поки що кажу собі: „А ти, Марку, грай!“ і потішаю себе Куперяноюю приказкою: „Якось то буде!““ Видання „Ради“ на протязі 8 з половиною років було справді великим подвигом і разом із тим — великою національною заслугою Чикаленка, яка стає перед нами в своїм повнім блиску, коли уявити, серед яких умов і при яких обставинах доводилось йому цю газету видавати. Передовсім — вічний клопіт з грошми. „Рада“ що року давала дефіцит, який пересічно виносив 20.000 карбованців і зменшувався дуже помалу. Не вважаючи на всю ощадність і скромність життя Чикаленка і цілої його родини, своїх засобів на видання Чикаленкові не вистачало: роки були неврожайні, господарство давало мало прибутку, маєток був заставлений, і треба було платити великі відсотки. Постійно, з року в рік допомагав Смиренко, але з ним було дуже тяжко бачитись і говорити: на старість він замкнувся від людей, нікого не приймав, і всі зносини з ним можна було мати тільки через його небожа Леонтовича. Але Леонтович не мешкав постійно в Києві, а головне — був дуже знеохочений до „Ради“ за її напрямом. Щоб якось довести до відома Смирен-

кові про стан газети й переконати його в потребі підтримувати її і на далі, треба було Чикаленкові вживати героїчних зусиль. Хоча Смиренко й підтримував різні українські культурно-національні підприємства і увесь свій маєток записав на національні цілі, але до „Ради“ ставився без особливого одушевлення. Кожного року, як наближався час оповіщати передплату на слідуєчий рік, то треба було наново звертатись до Смиренка, і ніколи наперед не можна було знати, чи він підтримить газету і на цей рік, чи ні. І ось Чикаленко доплачує в 1909 році 12.000 карбованців. В 1912 році заставляє будинок, щоб покрити дефіцит, і так майже що-року. Великою моральною допомогою Чикаленкові було те, що його родина не тільки не мала нічого проти цих витрат, але ще й підбадьорювала й заохочувала його. З приємністю занотовує Чикаленко в „Щоденнику“ слова свого сина Льва, що писав до його в 1909 році: „крутись, батьку, мотай головою, а „Ради“ не покидай, бо це єдина плата нації за наше паразитичне існування на її організмі“. І до цих слів додає: „хороші слова. Радісно мені було їх читати. Це мені моральна підтримка від старшого сина. Та я не покину її, поки не загину...“

Не меншою допомогою Чикаленкові було те, що в Києві він знайшов в особі Леоніда Миколаєвича Жебуньова, українського діяча вже старших літ, який одначе став на національний ґрунт лиш після Полтавського свята 1903 року, — фанатичного прихильника „Ради“, який усю свою надзвичайну енергію, всю свою відданість українській справі, весь свій час оддавав на те, щоб скріпити матеріяльне становище „Ради“, придбати їй як найбільше передплатників і поширити її. Людина матеріяльно незалежна, але не маючи зайвих грошей, він сам готовий був жертвувати останнім, — коштами, що були визначені на лікування, — щоб в скрутний час підтримати газету, бо, казав він, „упадок „Ради“ уб'є мене швидче, ніж хвороба!“ В Жебуньову Чикаленко раз-у-раз мав доброго порадника, що стосувалося видання „Ради“. Такою ж відданою „Раді“ людиною і добрим помішником Чикаленка був і Максим Стратонович Синицький, що перші роки завідував конторою, себ-то адміністрацією „Ради“. Як і Жебуньов, він поклав великі заслуги перед першою українською щоденною газетою.

Видаючи „Раду“, Чикаленко більшість часу на протязі 1906–1914 років проводив у Києві, виїздячи тільки влітку на час польової праці до Кононівки та до Перешорів, та ще іноді за кордон або до Петербургу для лікування чи в родинних або громадських справах. Він стояв у Києві в самім осередку українського національного життя і брав участь у всіх важніших

справах політичних та культурно-національних. Хоч політична діяльність, проваджена в умовах конспірації, могла давати адміністрації лиш здогади про велику роль, яку відігравав Чикаленко в українському житті, але їй досить було вже того, що він був видавцем „Ради“, і за це вона рідко залишала його в спокої. На початку 1907 року його разом із цілим рядом визначних українців у Києві було заарештовано, але скоро випущено. На початку 1909 року в його було зроблено трус. В часи перед виборами до Державної Думи він не міг навідатись до свого маєтку на Полтавщині, бо там на його чигала адміністрація, щоб заарештувати. Він не міг навіть спокійно провадити свого „Щоденника“, а записував тільки умовно, рукопис же переховував поза своєю хатою. На початку Світової війни, як про це будемо далі говорити, над ним зависла загроза заслання до Сибіру. В такій атмосфері непевності і безправства доводилося Чикаленкові працювати. Але це його мало турбувало: постійним джерелом його турбот та клопотів була „Рада“.

Дуже великі труднощі для видання газети, як уже було зазначено вище, справляло те, що не було сталих співробітників, не було фахових вироблених газетярів, добрих фейлетоністів, хронікерів, — вони виховувались помалу; разом із газетою ж вироблялась і мова. Немалою перешкодою для скріплення газети було й те, що чимало співробітників, які вже звикли до праці, підучилися, не засиджувалися довго в редакції: здебільшого це були студенти високих шкіл Києва, які вели певні відділи в газеті, перекладали телеграми, правили коректуру — доти, доки не кінчали своєї науки. Тоді йшли на посади й виїздили з Києва. Заробіток при „Раді“ був такий невеликий, що з його міг вижити хіба студент. На довший час в редакції залишались ті, що через свою політичну „неблагонадійність“ не могли знайти собі служби ні в державних урядах, ні в міському чи земському самоврядуванні. Найближче був звязаний з „Радою“ Сергій Єфремов, але він дуже часто був зайнятий працею по журналах і не міг уділяти „Раді“ багато часу. Деякий час працював в „Раді“ Симон Петлюра, талановитий публіцист; С. Черкасенко, відомий письменник. Дуже цінне придбання здобула „Рада“ в особі Максима Гехтера, з якого виробився справжній фаховий журналіст, яких майже не було в українській пресі. Писали до „Ради“ літературні фейлетони талановиті белетристи, як ось В. Винниченко, Ст. Васильченко, П. Майорський; писав відомий поет О. Олесь. Зрідка писав свої цінні статті на теми про польсько-українські відносини В. Липинський, але головна праця лежала на сталих співробітниках, які провадили різні відділи.

Як уже було згадано, „Рада“ викликала багато незадово-

лення серед самих українців, і власне тому, що вона була єдиною щоденною газетою, то кожен хотів, щоб вона видавалася так, як йому самому було більше до смаку. Для одних „Рада“ була занадто „ліва“, і вони закидали, що вона відштовхує людей з поміркованими поглядами; для других вона була як раз нав-

Редакція „Ради“. Стоять (з ліва на право): М. Г. Гехтер, П. Д. Понятенко, (вгорі) М. К. Вороний, М. І. Павловський, П. М. Гайко, П. Г. Сабалдир, С. В. Паласенко-Васильченко, О. П. Олесь; сидять (з ліва): О. П. Кузьминський, С. Ф. Черкасенко, Д. А. Пахаревський, Є. Х. Чикаленко, Гр. П. Шерстюк, С. О. Ефремов, Ф. П. Мамушевський.

паки — занадто поміркована. Одні закидали їй юдофільство; другі знаходили, що вона служить „гуртковим інтересам“ і начебто дає голос тільки „своїм“. Багато авторів ображалося за неприхильні оцінки їх писань, артисти бували незадоволені за недосить хвалебні рецензії. А найбільше було незадоволених з

мови. Багато видних українців зверталося з своїми претензіями безпосередньо до видавця, і йому доводилося провадити велике листування, пояснюючи і виправдуючи ріжні справжні й вигадані дефекти газети. Були незадоволені з редактора М. Павловського і на його складала вину, що газета „нудна“ і „нецікава“. В кінці Павловський мусів уступити, і за редактора став з 1913 року Андрій Ніковський, що тільки що скінчив перед тим університет в Одесі.

Чикаленка вся ця критика дуже хвилювала, а найбільше завдавало йому смутку те, що при тих умовах, в яких існувала „Рада“, було тяжко всі ті претензії земляків задовольнити. На закиди, що газета занадто „ліва“, він відповідав, що газета реакційного напрямку може скомпромітувати українство як в Росії, так і в Європі. З молодих років виробивши собі радикальні погляди, він вважав, що доля українства тісно звязана з перемогою в Росії поступового політичного напрямку, перемогою революційного руху. В українські консервативні елементи українського суспільства він зовсім не вірив, вважаючи, що вони для українського відродження зовсім втрачені. Правда, він допускав існування консервативної української преси, але неодмінно при умові існування поруч із нею преси поступової. В „Щоденнику“ з року 1910 читаємо: „як би поряд з поступовою існувала й консервативна (українська газета), то це свідчило б, що український рух значно поширився і обхопив усі верстви нашого громадянства. Тоді консервативна газета не компромітувала б українського руху, а ще й, можна сказати, була б корисною: вона привертала б до українства обрусілі заможні елементи, які б обстоювали українську школу, суд і т. д. Така газета оживила б і проіресивну, раз-у-раз давала б теми для полеміки з нею і т. п.“

Та всетаки газета потрохи вироблялася й робила своє діло. Коли в кінці 1910 року матеріальні обставини „Ради“ були дуже погані, газета звернулася до читачів з особливим закликком, зложеним Жебуньовим, де вказувалося на велику шкоду для українського руху, як би „Рада“ перестала виходити; заклик прохав приєднувати нових передплатників, щоб піддержати газету. За кілька день після розсилки цього закликку, почали надходити до редакції листи від передплатників, повні благання не припиняти газети, з обіцянками помогти, хто чим може. З одного села Пирятинського повіту писали, що їхній дякон, коли прочитав заклик, то обімлів, і його довелось водою відливати: таке страшне вражіння зробила на нього звістка про можливість смерті газети! Громадяне майже всіх великих міст обіцяли скласти коло 4.000 карбованців. Наслідком закликку прибуло кілька сот нових передплатників. В кінці 1912 року довелось звертатись із

новим закликком, і в наслідок того число передплатників побільшилось на 600 із чимось. Загальне число передплатників перед війною доходило до 4.000. Газета почала проходити вглиб народних мас і здобувала собі там гарячих прихильників. Це були ще окремі одиниці, але число їх росло з кожним роком. Чикаленко мав велику радість сам на свої очі переконавшись, яких щирих прихильників має „Рада“ в народі. Одного разу (в 1912 році), лікуючись в Кисловодську на Кавказі, він довідався від простої жінки, що прислужувала приїзжним в готелю, що вона читає „Раду“ і була страшенно щаслива, що побачила видавця „рідної газети“. Трохи згодом, їдучи в потязі коло Катеринослава, Чикаленко зустрівся у вагоні з одним знайомим, і вони заговорили по-українськи. Кондуктор, що завідував освітленням у вагонах, прислухався до їх розмови і, коли довідався, що бачить перед собою видавця „Ради“, кинувся цілувати йому руки й дякувати за те, що він видає „Раду“. А ще одного разу відомий російський письменник В. Короленко оповів йому, як, будучи в Полтаві на весіллі у своєї наймички, довідався, що її чоловік — гімназійний сторож — передплачує „Раду“ в складку з іншими сторожами, що всі вони читають „Раду“ і захоплюються нею, як своєю рідною газетою. Певна річ, що, бачучи й чуючи про це, Чикаленко діставав найбільше моральне задоволення за всі свої клопоти й турботи з „Радою“. Недурно записув він у своїм „Щоденнику“ з приводу диякона, що зімлів, як почув, що „Рада“ може припинитись: „коли у нас є хоч сотня таких передплатників, як цей диякон, то навіть і для цієї сотні треба видавати „Раду“!“

Після того, як було розігнано літом 1907 року і 2-гу Думу, в якій також була Українська Парламентська Громада в 40 людей, в Росії остаточно взяла гору реакція. Відчулася вона особливо на Україні, де уряд почав помалу нищити всі здобутки українців на культурно-національному полі. В 1906 році по всій Україні повстали були товариства „Просвіта“: ще в кінці 1905 року засновано „Просвіту“ в Одесі, слідом за нею пішли „Просвіти“ в Кам'янці Подільському, Києві, Катеринославі, Катеринодарі, Харькові, Чернігові, Херсоні, Миколаїві, Житомирі. Тільки в Полтаві уряд не дозволив „Просвіти“. Київська „Просвіта“, на чолі якої став Грінченко, занялася головно видавництвом і впорядженням популярних лекцій; інші мали характер клубів, впоряджали відчити, концерти, закладали бібліотеки. Деякі „Просвіти“ одкривали свої філії по селах. Трохи згодом почали засновуватись українські клуби — у Києві, Полтаві, Петербурзі, Москві. На початку 1908 року в Києві почало свою діяльність „Укра-

їнське Наукове Товариство“, головою якого вибрано проф. Грушевського. Дуже розвинулось видавництво українських книжок, і по всіх більших містах повстали українські книгарні, а в Києві аж кілька. Інтерес до політичної діяльності підупав серед українського громадянства, національно-культурна праця захопила більшість активних громадян. Демократично-радикальна партія фактично розпалася. Українська соціал-демократична так само. Залишилися тільки деякі окремі гуртки. Залишалася Стара Громада в Києві, але вона з припиненням в кінці 1907 року місячника „Україна“, вже нічим не виявляла своєї праці. Уряд, здавши політичний рух, взявся ліквідувати й культурно-просвітні установи такі, як „Просвіта“. Громадські сили були розпорошені. В 3-тій Державній Думі, хоч і були окремі свідомі українці більш помірного напрямку (головно священики з Правобережжя), але серед них не знайшлося стільки активних людей, щоб зорганізувати якусь громаду. Вони внесли були в Думу законопроект про українську мову в школі, але не спромоглися добитись, щоб той проект було розглянуто. Серед російських політичних діячів почав усе більше скріплятися національний дух, ворожий до всіх немосковських народностей Російської імперії. Націоналісти, до яких пристало чимало українців-перевертнів, дуже різко виступали проти українського руху, підтримуючи в цьому російський уряд і нацьковуючи його на українців.

Знову дуже сильно відчулася потреба в організації й об'єднанні українських громадських сил, щоб якимось оборонитись від наступу ворожих сил. З ініціативи Чикаленка відбулися весною 1908 року невеликі збори в редакції „Ради“, де з старших громадян були тільки сам Чикаленко та Ол. Русов, а решта — молоді співробітники „Ради“, і на тих зборах було положено початок нової всеукраїнської організації, що дістала назву „Товариство Українських Поступовців“, або в скороченні ТУП. В ближчому часі була переведена організація на провінції, і вже в осені 1908 року відбувся у Києві у хаті Чикаленка перший з'їзд ТУП'а. Нова організація свідомо не виробляла собі політичної програми, намагаючись об'єднати людей різних партій на одній спільній „платформі“: конституційно-демократичного ладу й автономії України. За короткий час повстали громади ТУП'а по всіх значніших містах України, а також і в Петербурзі, а в Києві аж кілька громад. У Києві ж перебувала Рада ТУП'а, яка скликала регулярні з'їзди делегатів раз, а то й двічі на рік.

ТУП узяв на себе керування й загальний догляд над усією культурно-національною роботою на Україні і зносили з російськими політичними партіями та з Державною Думою. Хоча по

суті обсяг діяльності ТУП'а поширювався на справи зовсім легального характеру, але, щоб не наражати себе на переслідування чи хоч на перешкоди з боку уряду, ціла організація ТУП'а була захована в таємниці й мала конспіративний характер. Як влучно хтось висловився, це була „нелегальна організація для ведення легальної праці“.

Чикаленко від самого початку належав до Ради ТУП'а, перебуваючи в ній незмінно і будучи фактично неофіційним її головою. ТУП старався координувати напрям української преси (перед війною виходило в Росії всього коло 20 українських часописів — місячників, двотижневиків, тижневиків і одна щоденна „Рада“), завідував українськими книгарнями, держав під своїм впливом деякі кооперативні установи, клуби, „Просвіти“; дбав про заступлення українців на різних з'їздах, виставах, старався приміщувати своїх людей на посади і т. д. Опікувався такими загально-національними справами, як пам'ятник Шевченкові у Києві. Не маючи свого представництва у Державній Думі, українці старалися завязати звязки з представниками російських поступових партій, щоб вони виступали в Думі в обороні українських інтересів. Такі звязки було установлено з „кадетами“^{*)}, трудовиками й соціал-демократами. Російські політичні діячі, такі як В. Обнінський або П. Мілюков приїздили до Києва, щоб тут на місці інформуватись про українські справи. Їх приймали звичайно в хаті Чикаленка на зборах Ради ТУП'а. Доволі тісний контакт установився в українців з кадетами при виборах до 4-ої Думи у Києві, Катеринославі та по інших містах. У Києві й Катеринославі вибрано послів спільними силами (проф. С. Іванова від Києва і адвоката М. Александрова від Катеринослава), і ці послі зобов'язалися боронити українську справу в Думі. І дійсно, коли адміністрація заборонила святкувати весною 1914 року 100-літній ювілей народження Шевченка, Мілюков виступив у Думі з промовою в обороні українських культурно-національних домагань. Але молодь зареагувала по своєму на цю заборону: в Києві відбулися дводенні демонстрації, які здобули розголос на всю Росію.

В 1910—1914 роках знову оживились звязки з Галичиною. Знову частіше почали приїздити галицькі українці до Києва, а надніпрянські до Львова. Галичане взяли піддержувати й „Раду“, розуміючи її всеукраїнське значіння. Коли в маю 1911 року перебував у Києві посол до австрійського парламенту Євген Олесницький, то на банкеті в Українському Клубі він просто заявив,

^{*)} „Кадетами“ звалися скорочено члени „конституційно-демократичної“ партії.

що австрійський уряд постільки рахується з галицькими українцями, поскільки за спиною їх стоїть 30-мільйонна Велика Україна. Повернувшись до Галичини, він подбав, щоб від „Народнього Комітету“ була випущена відозва про піддержку „Ради“

В Кононівці 1913 р. Родина Чикаленка й гості. Вгорі стоять з права на ліво: Б. Крижановський, Сергій Єфремов, С. Шило. Сидять, перший ряд з права на ліво: Петро Чикаленко, др. З. Келлер, Ганна Чикаленко. Сидять, другий ряд з права на ліво: М. Павловський, Т. Собачкин з бандурою, М. В. Чикаленко, Броніслав (?). На долинні сидять Іван Чикаленко та Вікторія Чикаленко.

передплатою в Галичині, що дало коло сотні нових передплатників. На похорон Лисенка у Києві в падолисті 1912 року прибула з Галичини числена делегація.

Взагалі, хоч поволі, помалу, але на початку другого десятиліття ХХ віку українство в Росії розвивалося невпинно, перебувши роки тяжкої реакції після 1906 року. Воно пускало

коріння в народніх масах, серед робітників і селян. Це був мало помітний на зверх, особливо для стороннього ока, процес, але він набрав усе більшої та більшої внутрішньої сили. І в цьому процесі найбільш важливу ролю відіграла видавана Чикаленком українська щоденна газета „Рада“. Його заходи й зусилля затрачалися не марно.

V.

Українство в Росії на передодні світової війни. — Початок війни. — Закриття „Ради“. — Розгром українського життя в Галичині і його придушення в Росії. — Тривоги й клопоти Чикаленка. — Переслідування його російською поліцією. — Поразка Росії на війні і зріст опозиційних настроїв. — Революція 1917 року. — Переживання Чикаленка в часі революції й боротьби за українську державність.

Невпинний, хоч і повільний зріст українського руху викликав страх і тривогу серед російських націоналістів і реакціонерів (що їх звали в ті часи „чорносотенцями“), яких піддержували свої ж таки перевертні й ренеґати. Вони були певні, що українці хочуть одділитись від Росії і прилучитись до Австрії. В дійсності такого бажання в українців зовсім не було. Правда, російські українці тішилися з політичних та культурних успіхів своїх братів під Австрією, але вони добре бачили, яких тяжких зусиль ці успіхи коштували, і як вони все таки не задовольняли насущніших потреб українського населення в Галичині та Буковині, не кажучи вже про Закарпаття. Та й ніхто не припускав, щоб Австрія, навіть вигравши війну з Росією, могла прилучити до себе цілу українську територію; отже мусів би настати якийсь новий поділ України. Свідома частина українців не мала нічого проти того, щоб Росію було у війні побито, бо знала, що в Росії політичні полегчі наставали тільки по програній війні, як це було після Кримської поразки й недавно — після Японської. Але з такої поразки Росії, властиво — царського режиму, тішилися й самі поступові росіяне, розуміючи, що тільки розбитий у нещасливій війні царський уряд може робити уступки громадянству в його домаганні політичної свободи. Та провідні українські круги вважали, що українці й невідготовлені до того, щоб виступити на міжнародньому полі, як активний чинник, і через те обмежували свої домагання лиш автономією України; вони сподівались, що в автономній Україні, завдяки своїй національній школі

й повній свободі культурно-національного життя можна буде усвідомити народні маси, піднести їх культурний і політичний рівень, а тоді велика українська нація зуміє сама стати паном своєї долі й забезпечити собі будучність.

Це дуже добре розуміли вороги українського відродження і за всяку ціну старалися його загальмувати, коли не цілком знищити. Найкращим для того способом було страхати уряд і російське громадянство примарою українського сепаратизму й нібито „австрофільства“ українців. Перед у боротьбі з українським рухом повів клуб російських націоналістів у Києві, який складався здебільшого з українців-перевертнів. Він засипав петербурзький уряд доносами про небезпеку „мазепинського“ руху (так було охрещено український національний рух) для цілості російської держави. Чорносотенна преса, головню газети „Кіевлянинъ“ і „Кіевъ“, не вгавала, цькуючи українців, і писала про їх всякі небилиці.

В звязку з українськими демонстраціями в лютому 1914 року в Києві з приводу заборони Шевченківського свята, голова київських націоналістів, відомий перевертень Савенко, вислав довжелезну телеграму до голови Ради Міністрів, сповіщаючи, що цілий „південь Росії обхоплений мазепинським рухом“, і домагаючись негайних репресій. Уряд наказав усім губернаторам і начальникам жандармських управ у кожній із українських губерній негайно перевести розслід про розміри „мазепинського руху“ та про його учасників. Хоча звіти губернаторів і жандармів доводили, що нагальної небезпеки нема, але не скривали того, що український рух росте і шириться. В цілому ряді звітів, як тепер видно з недавно опублікованих таємних жандармських донесень, фігурувало імя Євгена Чикаленка, як „головного провідника київських мазепинців“.

Але російські націоналісти й чорносотенці не обмежувались доносами: вони почали самі активно виступати проти українців, стараючись улаштувати погроми українських інституцій. Ще в падолісті 1912 року члени чорносотенної студентської організації „Двуглавый Орелъ“ повибивали вночі шиби і пообляпували чорнилом стіни редакції „Ради“ та книгарень „Кіевскої Старини“ й „Літературно-Наукового Вістника“. Потім повибивали в українському клубі „Родина“ вікна саме підчас концерту пам'яті Лисенка. Такі ж бешкети було улаштовано й після українських демонстрацій в лютому 1914 року, як відповідь на них; юрба націоналістів волочила по вулицях по грязюці портрет Шевченка — для наруги над пам'ятю українського національного поета. Адміністрація дивилася на це кризь пальці, а „Кіевлянинъ“ друкував прізвища не затриманих на розбиванні вікон та вітрин

розбишак, але тих поліціантів, що їх затримували, щоб начальство знало, хто з них „занадто старався“, захищаючи українські установи. Чорносотенці одверто похвалялись, що коли вибухне війна з Австрією (про що весь час ходили поголоски), то українців будуть вішати на лихтарях.

Російський націоналізм і імперіялізм помалу обхоплювали не самі лишень реакційні круги російського суспільства. Коли серед поневолених народів почав зростати рух не тільки за виборення собі прав на полі національної культури, але й за здобуття певної політичної автономії, то серед ширших кругів російського суспільства прокинувся дух народа-завойовника, що вибудував, підбивши інші народи, величезну державу і не хотів ніде на її просторах поступатись своїм правом пануючого народу. Російські кадети й радикали, які вступали з українцями в спілку, коли треба було провести своїх послів до Думи, готові були виступати в оборону прав української мови в школі — і дійсно виступали в 4-ій Думі, але були проти автономії України, бо боялись, що російський елемент втратить тоді своє пануюче значіння на Україні. Коли ж навіть дехто з них визнавав автономію в теорії, то в практиці відкладав її на неозначений час в майбутньому. Та були й такі з російських поступовців, які одверто виступали в пресі проти українства, вважаючи його за рух небезпечний для російської держави. Дуже впливовий російський політик проф. П. Струве просто таки закликав російський уряд і громадянство боротися з українським рухом „без усяких сентиментів“. Поступова московська газета „Утро Росії“ надрукувала весною 1912 року статтю, де доводилось, ніби київська „Рада“ та інші українські часописи, а також товариства й окремі особи дістають гроші від німецького уряду. Чикаленко мусів писати до редакції газети листа з погрозою, що коли не буде спростовання цього наклепу, то він потягне автора статті (якогось Кашкарова) до суду. В „Щоденнику“ Чикаленко записав з цього приводу: „От чортів син! Скільки вже я землі продав на „Раду“, а він бреше, що „Рада“ дістає „пруські марки“! Кашкаров мусів надрукувати в тому ж „Утрі Росії“ спростовання. Але легенда про „пруські марки“ ширилася і настроювала росіян вороже до українського руху.

Тимчасом війна з Австрією, якої сподівалися ще в 1908 і в 1912 роках, таки вибухла. Хоча про неї багато говорилось попереду, але вона явилася для всіх несподіванкою і захопила українське громадянство в Росії зненацька. Як звичайно в літні місяці, більшість громадян була у від'їзді, хто на селі, хто десь лікувався на курорті. Чикаленко саме вертався з Кавказу і зупинився по дорозі в Криму, коли розійшлася чутка про

вбивство ерцгерцога Фердинанда. Серед найзшої публіки зразу ж почалася паніка, і всі стали поспішати додому. Поспішив вертатись і Чикаленко. У Харькові довідався, що Австрія оголосила Сербії війну. Поїхав скорійше до Києва і зразу ж побіг до редакції „Ради“. Тут усі були засмучені й збентежені долею газети, коли почнеться й в Росії війна. Провадити її в часі війни в російському патріотичному тоні не було охоти, бо всі були певні, що перемога Росії принесе українцям ще більший гніт, а розгром її приведе до визволення. Але ж про це не можна було писати. Рішили взяти нейтральний напрямок і подавати лишень факти, самі відомости про хід воєнних подій без якогось освітлення.

Скликавши Раду ТУП'а, — зійшлося всього 4-5 людей, бо більшість роз'їхалась на літо, — Чикаленко зняв питання: як ставитись до наступаючої війни? Думки поділилися: одні зайняли позицію „пораженчества“ (Чикаленко й Ніковський), другі стояли за перемогу Росії і за прилучення Галичини, вважаючи, що буде тоді легше „вкупі лихо відбувати“ (Вязлов і Яновська). Після довгих міркувань рішили, що ТУП'івська Рада займе нейтральну позицію і не буде робити ніяких виступів, аж доки не відбудеться з'їзд і не винесе своєї постанови. Після того Чикаленко виїхав до Перешор, де треба було акось впорядкувати господарство, бо управителя і цілий ряд служачих в маєтку було покликано до війська. 19. липня (по старому стилю) проголошено війну. На першій порі вістка про війну викликала була патріотичне захоплення в столиці, яке передалося й на провінцію і від інтелігенції поширилося й на маси. Мобілізація переводилася скрізь дуже жваво, газети писали про боротьбу з „зажерливим ворогом“, з „німецьким мілітаризмом“, який, мовляв, піддержує реакцію в Росії. Петербурзькі робітники, які саме перед оповіщенням війни застрайкували майже по всіх фабриках і заводах, припинили свій страйк і улаштували патріотичні демонстрації під трикольоровими царськими прапорами. В Державній Думі відбулося братання представників усіх народів імперії на ґрунті спільної оборони держави, і Пуришкевич, лідер антисемітського „Союза Русскаго Народа“, прилюдно цілувався з жидівськими представниками. Не було чути лише голосу українців, які не мали тепер свого окремого національного представництва в Думі.

Щоб якось заповнити відсутність українського голосу в такий важливий момент, редактор „Украинської Житні“ в Москві С. В. Петлюра, порадившись із кількома громадянами (в тім числі і з членом Ради ТУП'а, який переїздив через Москву), видав замість чергової книжки журналу, декларацію, в якій говорилося, що для українців у боротьбі Австрії з Росією є один

лиш вибір, а саме — на користь Росії і що українці совісно виконають свій обов'язок перед російською державою. В декларації говорилося про нещирі політику Австрії щодо українців в Галичині, зазначалося, що, на жаль, і в Росії правительтво з недовір'ям ставилося досі до справедливих домагань українців, але ця війна, яка відбуватиметься передовсім на українській території, і де українці литимуть свою кров поруч інших громадян держави, повинна розвіяти всяке недовір'я й упередження щодо українців і дати їм те, на що вони заслуговують і мають право.

В той же самий час і київська „Рада“ надрукувала передову статтю, в якій стояло, що українці повинні боронити російську державу, бо вони тим самим боронять власну землю від заборочого ворога, який напав на неї. Але ці лояльні заяви не зробили ніякого вражіння на російські урядові сфери. Там уже заздалегідь було вирішено використати війну та военний стан для того, щоб завдати українству „остаточний удар“ і знищити його там, куди досі не сягала рука російської влади — в українських областях Австрії. Войовничий російський націоналізм закликав знищити українське політичне і національне життя в Галичині, а так само войовниче московське православ'є гострило свої зуби на уніятську галицьку церкву, мріючи про масове „навернення“ уніятів. Тому ніякі заяви лояльності з боку українців не бралися в рахунок. „Рада“ на другий же день після видрукування згаданої передовиці була закрита військовою владою. Коли ж редакція звернулась до генерала Бухгольца, що командував київською військовою округою, з проханням дозволити видавати газету далі, мотивуючи тим, що „такий відповідальний момент вимагає від нас задовольнити потребу наших читачів у спокійному і регулярному ознайомленні з подіями“, — то у відповідь дістала таку резолюцію: „Не разрѣшаю. Пусть лучше не просят“.

Одночасно з „Радою“ було закрито журнал „Літературно-Науковий Вістник“, дарма що й він озвався місяць перед тим на вбивство ерцгерцога Фердинанда статтею Грушевського, за яку австрійська прокуратура сконфіскувала книжку журналу, а Грушевського наказала арештувати; закрито було „Українську Хату“ і „Село“. Редактора „Української Хати“ П. Богацького заслано до Східного Сибіру.

Успіхи російського війська в Галичині, де один за другим були захоплені Тернопіль, Львів, а далі цілий край аж до Карпатів, несли з собою, як і треба було сподіватись, повний розгром українського національного життя в Галичині. Всі українські часописи були відразу заборонені, всі українські товариства

і школи закриті, українських діячів, хто не встиг утікати вглиб Австрії, хапали й вивозили до Сибіру. Разом із культурно-національним життям підлягла розгрому і греко-католицька церква, як одна з головних основ національної свідомості й відрубности галицьких українців. Ледве встигли москалі захопити Львів і призначити туди свою адміністрацію, як уже було заарештовано й вивезено до Росії голову греко-католицької церкви митрополита Андрія Шептицького; він пробув у тяжкій неволі аж до самої революції в Росії 1917 року. Слідом за російським військом сунули до Галичини хмари російського чиновництва, що заходилося порядкувати в Галичині не як в окупованому на війні чужому краю, але як у своїй власній провінції, яку треба було приборкати після бунту; сунули юрби московського духовенства, з фанатичними єпископами Антонієм та Євлогієм на чолі, і заходились силоміць наvertати населення на православіє. Греко-католицьке духовенство арештовували і гнали етапами, разом із ріжними злочинцями, аж на Сибір, або до далекої Вологди та Астрахані. Все, що тільки нагадувало окремішність місцевого населення, нищено й руйновано з безоглядною, дикою жорстокістю. Українське слово заборонено в школі, в суді, — скрізь, де тільки воно мало публічний вжиток; заборонено продавати і навіть тримати по бібліотеках українські книжки, а подекуди й палено їх цілими купами.

Вістки про розгром українського життя в Галичині робили страшенно пригноблююче вражіння на українців у Росії; тепер уже хто й мав якісь надії на те, що з прилученням Галичини до Росії скріпиться український рух і на Великій Україні, дуже скоро тих надій позбувся і від свого „русофільства“ вилікувався. З'їзд ТУП'а в осени 1914 року остаточно ухвалив, що українці російські повинні зайняти у війні становище нейтральне.

Одночасне припинення українського культурно-національного життя в Росії і страшний погром його в Галичині вразили Чикаленка до глибини душі. А тут поліція почала ще пильніше допитуватися про нього під час його відсутности з Києва, навідуючись до його хати. Було пущено безглузду чутку, яка одначе попала на сторінки чорносотенної преси і у жандармські звіти, ніби Чикаленко брав участь у відомій нараді цісаря Вільгельма II і наслідника австрійського престолу Франца-Фердинанда в замку Конопіште під Прагою — незадовго до початку війни. Було ясно, що ці провокаційні чутки пускаються з метою дати привід вислати Чикаленка кудись до Сибіру. Мучила Чикаленка й тривога за долю молодшого сина Петра, взятого на війну. Господарські справи завдавали клопоту, бо в обох маєтках управителів узято на війну. Управитель контори „Ради“ Малич покинув самовільно

редакцію і виїхав з Києва, тимчасом одна фірма, якій редакція винна була за папір для „Ради“ 4.000 карбованців, загрожувала позивати редакцію; готових грошей не було, довелось позичити. Все це так розстроїло Чикаленка, що його давня хвороба дуже загострилась. Він уже років з десять хорував на язви в шлунку, причина яких була нервова; хвороба ця його дуже мучила, він довго від неї лікувався і за кордоном, і на Кавказі і позбувся її, але не зовсім, тільки по операції 1922 р. у Відні. Боячись, щоб його хворого не заслали кудись, він виїхав до Петербургу, а звідти до Фінляндії, де й перебув у санаторії аж до весни 1915 року.

Тимчасом становище української справи все гіршало і здавалося безвихідним. Російський націоналізм святкував свій тріумф в Галичині. Проголошено було, що Галичина „навіки злучилася з Росією“, і сам цар приїхав до Львова подивитись на свої нові володіння. Російська жандармерія справляла справжні орґії арештів і висилок до заволжських країв та до Сибіру недобитків української інтелігенції, духовенства і свідоміших селян. Тисячі й десятки тисячів мандрували до Сибіру за те тільки, що визнавали себе українцями. З жахом дивилися на це українці в Київі й кинулися помагати, чим і як могли, жертвам московського варварства. З великом ризиком для себе заснували спочатку потайний комітет для допомоги в'язням, а в кінці 1914 року досягли дозволу на заснування „Товариства допомоги населенню півдня Росії, що потерпіло від війни“. Це було замасковане українське товариство допомоги й опіки над галицькими в'язнями. Воно збирало гроші одержу й продукти і наділяло ними арештованих, коли їх висилано з Києва далі на схід (всіх в'язнів везли з Галичини через Київ) і поки вони сиділи по київських поліцейних арештах і тюрмах; висилало гроші до Сибіру, клопоталося за хворих, найняло на свій кошт цілий будинок, де арештовані українці з Галичини могли перебувати в гігієнічних і більш спокійних умовах. Дами, члени товариства, їздили по містах Росії й навіть далекого Сибіру, розшукуючи засланих імагаючи їм. Кого тільки можна було, старалися затримати у Київі, чи взагалі на Україні, а коли літом 1915 року росіяне, відступаючи з Галичини, привезли з собою сотні закладників, то члени „Товариства Півдня Росії“ (так його називано скорочено), взяли українців-закладників на поруки і добилися, що їх залишено було в Київі, на вільній стопі.

Українське життя в Київі та й по інших містах мусіло замовкнути. Всі українські часописи було припинено, за винятком „Рідного Краю“, який мусів перейти на російський, т. зв., „ярижний“ правопис. Цензура зовсім не пропускала українських книжок.

Всі „Просвіти“ було зачинено. В падолисті 1914 року до Київa прибув зза кордону проф. М. Грушевський. Війна застала його в Галичині на літниську в горах; він виїхав до Відня, де його вже шукала австрійська поліція, щоб заарештувати; з великими труднощами вдалося йому з родиною втікти до Італії, звідки, на телеграфній заклик київських українців, він виїхав до Київa. Але тут за кілька днів його було заарештовано, продержано три місяці в тюрмі й вислано до Сімбірська. Українське Наукове Товариство в Київі припинило на зверх всяку діяльність, щоб не притягати до себе уваги. Головування в ньому переняв після висилки Грушевського — на час його відсутности — В. П. Науменко. Товариство примушене було припинити видання „України“ й „Записок“ і натомість видало аж у Москві два томи „Українського Наукового Збірника“. Український клуб „Родина“ в Київі мусів віддати своє помешкання на лазарет для поранених вояків і припинити свою діяльність, щоб тільки врятувати своє існування. Те саме зробили й українські клуби у Полтаві, Москві й Петербурзі. Організація ТУП'а робила спроби заснувати український орган поза Київом і почала була видавати весною 1915 року місячник „Основа“ в Одесі. Але на третій книзі адміністрація закрила журнал, хоч нічого протиярядового в ньому не було надруковано. Інші видання, які спробовано видавати в Харькові, закрито на першому ж числі.

До всього цього з сумом придивлявся Чикаленко з далекої Фінляндії. Щоб якось розважитись, почав він там писати свої спомини про давні часи. На провесні 1915 року не втерпів, виїхав на Україну. Але поліція ніде не давала йому спокою. Побувши трохи в Перешорах, поїхав до Київa, не мельдуючись тут, а з Київa навідався до Кононівки. Але зараз же явилася поліція, щоб установити, де він перебуває. Довелося негайно вертатись до Київa, де він зліг у ліжку, зовсім хворий. Тим часом до Кононівки прибув жандармський полковник з Полтави з цілим відділом жандармів і цілу ніч трусив садибу: обшукано не тільки самий будинок, але й офіцини, стайні, клуні, льохи, помешкання слуг і т. д. Жандарми шукали якоїсь потаємної друкарні, в якій ніби-то друкувались „австрофільські відозви“. Дочка Чикаленка, Ганна Євгенівна, що сама, як жінка німця, була вислана до Вологди і нелегально навідалася додому, негайно виїхала до Київa попередити батька, і він, хоч лежав „як з хреста знятий“, того ж дня виїхав до Петербургу, а звідти до Фінляндії.*)

Але пануванню москалів у Галичині уже надходив кінець. Розбите німцями й австрійцями в Західній Галичині, російське

*) Ганна Чикаленко: Матеріяли до біографії Євгена Чикаленка. „Літ.-Наук. Вістник“, 1930, кн. VII—VIII, ст. 641—642.

військо відступало на всім фронті і потрохи звільнило Галичину та Буковину. Тим часом німці зайняли Польщу, Литву і Білорусь. Звістки про це, разом із звісткою, що син Петро перебуває в полоні, живий і здоровий, підбадьорили Чикаленка. Він повернувся на Україну й оселився в Перешорах. Але тільки що туди прибув, як явилась поліція і зробила трус з наказу херсонської жандармерії.

Та під впливом воєнного погрому почали вже потрохи мінятися внутрішні відносини в Росії, а разом із тим мінялося й становище українства. Поразка російської армії виявила невідготовленість правительства до довгої війни, його недбальство і необачність. Російське громадянство, яке близько до серця прийняло війну з самого її початку, як справу оборони батьківщини і „свободи“, яке припинило було свою опозицію до уряду, щоб не перешкоджати йому вести війну, тепер рішуче домогалося своєї участі в постачанні для війська зброї й технічних матеріалів, в обслуговуванні фронту технічними знаряддями й санітарними установами, в опіці над пораненими й мільйонами „біженців“, яких військове командування насильно вигнало з прифронтових областей підчас відступу. Уряд на все мусів погодитись, і обслуговування армії взяли в свої руки могутні громадські організації: „Вовнно-промисловий Комітет“ і всеросійські „Земський Союз“ і „Союз Міст“, які на свою діяльність дістали від уряду величезні кошти. Одначе тепер це вже не заспокоїло громадянство. Почалася різка критика урядової політики, шукання в її помилках причин поразки на війні. До цих помилок зараховано й політику в Галичині. Раніше російські поступові кола байдуже ставились до скарг українців¹, коли в осени 1914 року делегація від ТУП'а їздила до Москви й Петербургу, щоб звернути увагу російського громадянства на заведений в Галичині дикий режим, то їй відповідали, що це все — тимчасове, що після „побідного кінця“ війни все зміниться. Тепер же поступова російська преса почала різко осуджувати цей режим, а П. Мілюков з трибуни Державної Думи назвав його „європейським скандалом“.

Українці теж підвели голову. В їх настроях з літа 1915 року наступив перелом. ТУП оживив свою діяльність. В кінці серпня 1915 року була вислана з Києва делегація до міністра освіти графа Ігнат'єва з домаганням завести українську мову в школах. Почалися інтенсивні зносини представників ТУП'а з лівими партіями в Державній Думі, і ті уважно тепер ставилися до українських домагань, обіцяючи піддержувати їх в Думі. Знову, як колись перед революцією 1905 року, різні громадські установи — земства, міські думи, з'їзди кооперативні, сіль-

сько-господарські учительські, шкільні та інші — почали виносити постанови про потребу української школи.

Але поки що правительсто не здавало своїх позицій і на всякі домагання в українській справі залишалося глухе. Жандармська влада вела й далі своє полкування на „мазепинців“. В кінці 1915 року зроблено було трус у художника Ф. Красицького й покликано до жандармської управи. Там його розпитувано про Грушевського й Чикаленка, питалися, де тепер Чикаленко перебуває, заявили, що його, Красицького, висилають до Вятки й дали тиждень на влаштування своїх справ. Красицький встиг попередити Чикаленка, і той поспішив виїхати до Фінляндії. Три дні ще перебув він у Києві, ночуючи у знайомих, зустрів у Матушевських Новий Рік 1916-й в товаристві галицьких „закладників“: „ніколи в житті своєму не стрічав я сумніше Нового Року“, — записано про цю зустріч у „Щоденнику“, і виїхав через Москву до Петербурга. І так аж до вибуху революції мусів блукати з місця на місце, перебуваючи то в Москві, то в Петербурзі, навідуючись потай до Києва й до Кононівки. Перебуваючи в Москві, бачився там з М. Грушевським, якому дозволено було на просьбу прихильних до українців членів Російської Академії Наук (головно А. А. Шахматова) переїхати з Сімбірська до Казані, а потім до Москви, та з В. Винниченком, який проживав у Москві нелегально під чужим імям. В Москві Чикаленко бував на зборах ТУПівської Громади і в редакції „Української Житні“.

Революція 1917 року застала Чикаленка в Києві. В перші ж дні зійшлася в помешканні клубу „Родина“ Рада ТУП'у, до якої належав і Чикаленко, і ухвалила організувати загальний керуючий орган, названий „Центральною Радою“. Але відразу виплило на поверхню багато безпринципних демагогів, які поспішали придбати вплив на хід подій. Виступаючи в імені нашвидку зложених гуртків, які вони бучно називали „партіями“, і домагаючись собі представництва в Центральній Раді, ці люде заводили безконечні суперечки, гальмували роботу і так знеохотили та рознервували хворого Чикаленка, що він перестав ходити на засідання Центральної Ради. Саме тоді приїхав з Москви Грушевський і перебрав провід у Центральній Раді.

Виникло питання про відновлення газети „Рада“. Смиренко помер в 1915 році, залишивши 300.000 карбованців „Товариству для підмоги українській літературі, науці і штуці“. Тоді Чикаленко подав думку, щоб видання газети перебрало на себе це Товариство. Рада Товариства, до якої, крім Чикаленка, належали: В. Леонтович, Ф. Матушевський, С. Єфремов, І. Шраг і П. Стебницький, купила власну друкарню, і колишній редактор

А. Ніковський взявся організувати наново й редагувати газету, якій дали назву „Нова Рада“. Це, як каже Чикаленко в своїх спогадах, зняло з нього тягарь з душі, бо маєтки, зруйновані війною й революцією, давали дуже мало прибутку. Він виїхав у Перешори, де й пробув аж до самої осені. Перед від'їздом побував він на губерніяльному з'їзді кооператорів Київщини, де був свідком надзвичайного піднесення національного духу й ентузіазму, який обхопив величезне зібрання, що складалося головню з селян, і коли вся зала заспівала „Ще не вмерла Україна“, і всі з зворушення і радощів цілувалися й плакали, Чикаленко також не зміг здержати голосного ридання; це ж був і його тріумф, і його свято! Він благословляв долю, що дала йому дожити до такого щасливого дня, радів, що „з молодих своїх років узяв вірний напрямок і йшов, чи добре, чи погано, а вірною дорогою“. Тепер він бачив, що не марно працював ціле життя і що нарешті прийшло національне відродження, яке обхоплює широкі маси народні.

Але побут на селі в перший рік революції був невеселий. Війна здеморалізувала українське село. „Старіші чесніші селяне притихли перед молодшими, що поверталися з фронту і принесли новий дух, нові етичні поняття... За скільки років війни вони відвикли від мирної праці, розпаскудились, озвіріли, убиваючи людей і грабуючи з дозволу начальства в завойованім краю, тому то вони й вибирали на своїх провідників людей, що вміли добре шахраяти здавна і мали на це досвід. «Совісним людям, — як казали селяне, — стало тяжко жити на селі».“ На перші місяці повибивались ріжні пройдисвіти і шахраї та керували цілою громадою, тероризуючи більш порядних людей. Життя стало неспокойне, напружене. Ті гасла, що йшли з центру, з Києва, і проповідувались в газетах та заїзжими агітаторами про соціялізацію землі, про одібрання землі у панів, ще більше розпалювали пристрасти; подекуди виникали самовільні захвати землі і майна, грабунки і насильства. Солдати масами тікали з фронту і, розагітовані вже в полках, підбурювали своїх односельчан на всякі ексцеси і гвалти. Самі селяне почали остерігати Чикаленка, що хвиля погромів, які почала розбещена солдатеска в прифронтовій смузі, скоро докотиться й до Перешорів і буде загрожувати всім заможнішим людям.

Чикаленко постановив зліквідувати своє господарство. Продав за дешеву ціну хліб, коней, худобу — своєму ж перешорському кредитовому товариству і з великими труднощами вибрався в половині жовтня до Києва.

Тут він застав дуже складну політичну ситуацію. Влада перейшла формально в українські руки. Центральна Рада, ке-

рована вправною рукою Грушевського, зручно використала національне піднесення, що охопило було свідоміші круги населення, і слабкість петербурзького Тимчасового Уряду і добилося визнання автономії України. В Києві було вже своє українське правительство — Генеральний Секретаріят, на чолі якого стояв Чикаленків приятель Винниченко. Старший син Чикаленка Лев був членом Центральної Ради й київської Міської Думи, другий, Петро, — секретарем Голови Генерального Секретаріату Винниченка. Родина Чикаленка була настроєна бадьоро. Коли до нього зайшов Грушевський, і Чикаленко висловив йому свої побоювання, як би анархія, що пішла скрізь, не довела до реакції й до реставрації всеросійської монархії, хоч і в іншій формі, при якій, дай Боже, щоб вдержалась хоч українська школа, то Грушевський весело розсміявся, „як сміється старий, досвідчений чоловік з наївного хлопчика“.

А між тим побоювання Чикаленка мали під собою певні підстави. В той час, як у Києві йшла боротьба за владу, і перемогли українці, в провінції справді ширилася й росла анархія, опанувати яку в українського уряду не було сил. Большевицька агітація, яка ширилася з фронту, з деморалізованих і розбещених солдатських мас, знаходила для себе легкий ґрунт в селянських масах на селі, серед яких, як це бачив Чикаленко у себе в Перещорах, вибились на гору і захопили провід найгірші елементи. Чим більше обіцяли масам українські соціалістичні партії, тим більше з свого боку обіцяли большевицькі агітатори, пускаючи такі гасла, як „грабуй нагробоване“, і закликаючи до негайного захоплення землі, фабрик і капіталів. Українізовані військові частини, теж піддалися загальному розкладові, і за український уряд дійсно стояли й готові були боротись лиш дуже нечисленні свідомі групи й одиниці з посеред міліїонової маси вояцтва, що стало було під національний прапор. Все це робило становище молодого українського уряду й Центральної Ради дуже непевним. На довершення лиха, в самих керуючих колах українських, де провід захопили виключно соціалісти, згруповані в партії соціалістів-революціонерів і соціал-демократів, не було згоди. Винниченко скаржився Чикаленкові, що соціалісти-революціонери, до яких пристав і Грушевський, „демагогічними способами приваблюють до себе селян, а тому й мають за собою більшість в Центральній Раді, але влади в свої руки не беруть, а тільки заважають соціал-демократам в роботі над організацією своєї держави“. Справді, правительство — Генеральний Секретаріят — себ-то влада виконавча, складалося з соціал-демократів та соціалістів-федералістів (бувших радикал-демократів — „тупівців“), а більшість членів Центральної Ради,

влади законодавчої, складалася з соціалістів - революціонерів, здебільшого молодих, недосвідчених ще людей. Між Генеральним Секретаріатом і Центральною Радою раз-у-раз виникали тертя.

За кілька днів по приїзді Чикаленка до Києва стався переворот у Петербурзі, де більшовики захопили владу й установили правительство „Ради народніх комісарів“. Зараз же почалася боротьба за владу і в Києві, де стояли супроти себе три сили: прихильники російського Тимчасового Уряду, Центральна Рада і більшовики. Зручною політикою Центральна Рада досягла того, що, вигнавши попереду, за допомогою більшовиків, прихильників Тимчасового Уряду, а потім приборкавши й самих більшовиків після розроблення їхніх військових частин, залишилася паном ситуації в Києві.

Але це було останнім успіхом Центральної Ради. Вже в часі боїв за Київ виявилось, що фактично за українську владу стоїть всього кілька тисяч війська, і це число тануло з кожним днем, бо більшовицька агітація робила своє діло і розкладала українське військо. Ціла Україна була охоплена аграрним рухом, а по містах робітники горнулися до більшовиків і звязували руки українському урядові. Чикаленко радив Винниченкові організувати армію з синів заможніших селян, які б стояли проти більшовиків, обороняючи свою власність, але Винниченко й слухати не хотів про це, покладаючи надію на свої військові частини та на „Вільне Козацтво“, що набіралося з свідомих міських робітників.

Почалася війна з більшовиками, і стало ясно, що проти більшовицького наступу, піддержуваного скрізь робітниками на залізницях і по містах, нема чим боронитись. На зустрічі Нового Року (1918) в київськiм Українськiм Клубі самі члени українського уряду мусіли признатись, що становище безнадійне. Вістка про це, рознесена по Києву, викликала в українських колах паніку. Українське правительство старалося організувати військо з охотників, але до цього війська приставала лиш недосвідчена у військовій справі студентська молодь, інтелігенти й робітники, в яких національне почуття було сильніше за спокуси більшовицької агітації. Винниченко, бачучи, що наближається катастрофа, покинув свій уряд і втік. Центральна Рада проголосила самостійність Української Народньої Республіки, але у відповідь на це місцеві київські більшовики, яким співчувало все жидівське й російське населення Києва, розпочали повстання проти української влади. Невеличке українське військо енергійно боролось з повстанням, але, коли на поміч місцевим більшовикам прийшла з півночі більшовицька армія Муравйова і розпочала з двох боків бомбардувати Київ, то українське військо після кількадечної

лицарської оборони, щоб не наражати місто на дальшу руїну, залишило Київ і відступило до Житомира. Разом з ним виїхав уряд і впливовіші члени Центральної Ради з М. Грушевським на чолі.

Київ опинився в руках большевиків, і вони справляли в ньому свої криваві оргії. Чикаленко лежав хворий у себе в хаті. Його не займали, бо скромний будинок в глибині саду не дуже впадав большевицьким грабіжникам в око, але коли перед наближенням українців і німців большевики почали ладитися тікати й збиралися вивозити закладників, то в списку намічених жертв стояло й ім'я Чикаленка. Його про це повідомили свої люде, і він останні три дні перед приходом війська Петлюри переховувався у знайомих.

Тепер події почали розвиватись дуже скорим ходом. За українським військом, яке з ентузіазмом вітало українське населення Києва, прийшли німці. Повернувся український уряд і члени Центральної Ради з Грушевським. Як пише Чикаленко в своїх спогадах, звістка, що український уряд запросив до помочі німців, неприємно вразила його: він був тої думки, що „не годиться закликати чужинців проти свого народу, бо як не як, а народ наш в більшості був за большевиків“. Чикаленко боявся, що несвідомий народ буде настроєний проти свого уряду і проти української держави. Він волів, щоб Україну визволяли й боронили свої ж війська з полонених, що були організовані в дивізії, т. зв., синезупанників і сірозупанників заходом „Союза Визволення України“, одним з головних керманічів якого був Ол. Скоропис, колишній український соціал-демократ, людина близька до родини Чикаленків. Але німці не пустили зразу цих дивізій, а вислали своє військо, щоб скоріше вигнати большевиків і добути умовлену по Берестейському договору кількість хліба і всяких інших продуктів. Український уряд, що ним фактично керував Грушевський, був певен, що за допомогою німецького війська можна буде закріпити суверенність України, а соціалізацією землі привязати до неї і селянські маси.

Та не так сталося, як сподівався Грушевський. В народніх масах, особливо на Полтавщині, серед більш заможного населення, спочатку зтероризованого большевицьким рухом, наростала вже реакція. Боячися втратити свою земельну власність через соціалізацію землі, яку збиралась перевести Центральна Рада, воно почало засилати делегації спочатку до Центральної Ради, а тоді й до німців з проханням до тої соціалізації не допустити. В Центральній Раді про це й чути не хотіли, а німці прислухалися до цих просьб уважно. Український уряд не зумів установити добрих відносин з німцями, а сам не мав сил орга-

нізувати країну й завести порядок. Бачучи його безсилля, німці стали самі порядкувати й втручатись у внутрішні українські справи під претекстом забезпечення свого війська і виконання Берестейського договору. Тимчасом землевласницькі елементи, поміщики і заможніші селяне, почали організуватися під гаслом боротьби за збереження приватної власності на землю. Ще будучи в Перешорах, Чикаленко помітив, літом 1917 року, що деякі поміщики стоять за відділення України від збольшевиченої Москви, щоб тим способом зберегти свою власність. Так само і в Києві здивав він українського поміщика, який волів, щоб Україна прилучилась на федеративних основах до Австрії, ніж залишатись у спілці з большевицькою Росією. Коли ж появились на Україні німці, то течія проти Центральної Ради ще збільшилась. Діло скінчилось тим, що 29. квітня 1918 р. уряд Української Народньої Республіки перестав існувати і на-томісь повстав уряд Української Держави на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. Одним з перших розпорядків нового уряду було відновлення права власності на землю.

Соціалістичні українські партії усунулися були зовсім від політичного життя, але й більш помірковані національні групи не схотіли взяти участі в правительстві гетьмана. Влада була зложена з діячів, які хоч і були українцями з роду й стояли тепер на ґрунті самостійности України, але, не бравши попередку, принаймні в своїй більшості, участі в українському національному рухові, вони були мало відомі українським національним колам, не тішилися їх довіррям і здавались їм чужими. Українська інтелігенція, яка тільки що пережила небувале досі національне піднесення, яка вся була під вражінням боротьби за національну самостійність, не могла примиритися з тим, що на чолі українського уряду стояли люде, які не розділяли з нею напруження й патосу цієї боротьби, які в більшості не вміли й говорити по-українськи і відомі були досі, як члени „кадетської“ та інших російських партій. Курс політики, взятий урядом на скріплення значіння поміщицьких і взагалі власницьких елементів, здавався українській інтелігенції, вихованій в радикальних поняттях, за чорну реакцію. Ніякі заходи нового уряду для розвитку української школи і взагалі національної культури не могли примирити українську інтелігенцію з гетьманським урядом. Але й гетьманський уряд не поспішав з реформами, які могли б скоріше впорядкувати земельні відносини й заспокоїти принаймні більш статечні елементи села; не міг він стримати й різких проявів соціальної реакції, яка дуже часто спліталася з виступами проти української державности, особливо проти її національної форми. Все це накопичувало взаємне довірря між

українськими національними колами й гетьманським правительством, яке, шукаючи опори, мусіло спиратися на зросійщені елементи суспільства на Україні, що ще більше дратувало українські національні кола.

Вже літом 1918 року українські національні партії й організації об'єдналися в один „Національний Союз“, який зайняв різко опозиційне становище супроти гетьманського уряду. Коли в кінці літа гетьман рішив порозумітися з „Національним Союзом“ і розпочав переговори про вступ кандидатів Союзу до правительства, Союз визначив своїх кандидатів (Ол. Лотоцького, П. Стебницького, М. Славінського, В. Леонтовича й А. Вязлова), але в той же час його керовники, В. Винниченко і М. Шаповал, вже вели потаємні переговори з большевиками про спільний виступ проти гетьмана.

Чикаленко перебував увесь цей час у Києві й уважно стежив за подіями. Його боліло недоцінювання гетьманом національного моменту в будові Української Держави, але він стояв за порозуміння між українськими національними колами і гетьманом. Він боявся всяких потрясень для молодого Української Держави і вірив, що всі тертя й непорозуміння згодом вирівняються. Освідомлений про такі його погляди, гетьман хотів бачити його на посту міністра земельних справ. Уповноважений гетьманом для переговорів в цій справі, давній знайомий Чикаленка і колишній його співробітник по „Раді“ Д. Дорошенко, що був в гетьманському правительстві міністром закордонних справ, звертався двічі до Чикаленка, умовляючи його взяти на себе міністерський уряд: присутність в гетьманському уряді такого заслуженого й авторитетного українського діяча, як Чикаленко, безумовно скріпила б довіря до гетьманського уряду в національних українських колах і допомогла б взаємному порозумінню. Але стан здоровля Чикаленка не дозволяв йому взяти на себе такий відповідальний пост: він почував себе зовсім змученим і хворим. З великим жалем відмовив він і Дорошкові і голові правительства Ф. Лизогубові, який теж з ним переговорював у цій справі, і доводив їм обом із слізьми на очах, що вже не має здоровля й сил, щоб послужити рідному краві, як міністр земельних справ.

Але коли міністром земельних справ став його давній знайомий В. Леонтович, то Чикаленко згодився бути членом комісії для вироблення земельного закону, який і був зложений на основі примусового викупу великої земельної власности й парцеляції її між селянами за допомогою банку. Та цьому законі, хоч він і був зразу ж підписаний гетьманом, не судилося бути здійсненим. Гетьманська Українська Держава вже близилася до

упадку, підкопувана з середини й зовні. 14. падолиста гетьман проголосив федерацію з Росією, і в той же день вибухло проти нього повстання. Після місячної боротьби гетьманське правитель-ство було повалене, і знову була проголошена Українська Народноя Республіка, на чолі якої стала Директорія з Винниченком на чолі. Але большевики, на допомогу яких в боротьбі з гетьманом покладався Винниченко, використали успіх повстання в своїх власних цілях: їх військо вирушило на завоювання України, а большевицькі й збольшевичені елементи українського населення допомагали йому в цьому. Не пройшло й двох місяців від урочистого в'їзду членів Директорії до Києва, а вже їм довелося звідти тікати. Винниченко знову, як і торік, покинув свій уряд і виїхав за кордон. Увесь тягарь боротьби з большевиками впав на плечі другого члена Директорії й Головного Отамана військ Української Народньої Республіки — на Симона Петлюру.

Чикаленкові не довелося бути безпосереднім свідком розвитку цих трагічних подій: в кінці січня 1919 року він виїхав до Галичини.

VI.

Чикаленко на еміґрації. — Побут в Галичині. — Західня Українська Народня Республіка. — Інтернування в Мостиськах і в Перемишлі. — Виїзд до Австрії. — Еміґраційне бідкування. — Переїзд до Чехословаччини. — Життя в Подебрадах. — Чикаленко, як людина і громадянин.

З виїздом з Києва 26. січня 1919 року розпочався для Чикаленка останній — і найтяжчий період його життя, період еміґрації з її моральними й матеріяльними злиднями, період великого смутку і глибоких розчаровань, знесилюючих хвороб і постійної непевности завтрішнього дня. Але якраз у цю тяжку добу бідкування на чужині, коли стільки людей під вагою свого особистого лиха зломилось духово, зневірилося і стало байдужими до громадської справи, а то й ще гірше — скапітулювало перед ворогом, в Чикаленка в повнім блиску виявилась здавна властива йому сила духа й залізна воля та непохитна віра в будучність рідного краю. Пригнічений хворобами і бідюю, він, забуваючи про власну недолю, жив і вмер з думкою про рідний край та про його майбутню долю, являючи собою високий зразок людини й громадянина, вірного своєму обовязку від початку до кінця.

Коли вже в перших днях січня 1919 року стало ясно, що український уряд не зможе вдержати Київ в своїх руках, і що незабаром прийдуть большевики, Чикаленко рішив виїхати з Києва: залишатися йому, хворому, наражаючи себе кожної хвилини на те, що якась банда приїде в хату і замордує, не було ніякої рації. Разом із персоналом українського посольства в Туреччині, де служив його син Петро, виїхав Чикаленко за кордон через Галичину. Одначе, прибувши 30. січня до Станиславова, де тоді перебував уряд Західньої Української Народньої Республіки, Чикаленко постановив залишитись у Галичині і пересидіти в ній, поки виясниться справа з Києвом, бо саме тоді розійшлась була чутка, ніби українське військо одігнало большевиків за Чернігів і за Полтаву.

Перебуваючи в Станиславові, ходив Чикаленко на засідання Національної Ради (це був ніби сойм Західньої Української Народньої Республіки) і з великою приємністю прислухався до того, що всі послы одноголосно й рішуче висловлювались за індивідуальну власність і гостро осуджували принцип соціалізації; всі послы стояли за викуп землі від землевласників, вважаючи, що дешевше буде для держави заплатити за землю грішми, аніж платити за неї кровю свого народу, та ще й з ризиком втратити саму державу; бо коли земля конфіскується дурно від властителей, то всі вони стають ворогами держави і вживають усіх заходів, щоб її розвалити, аби вдержати в своїх руках землю. Особливо зацікавило Чикаленка те, що на засіданнях Національної Ради селяне-послы найбільше напосідались на тім, щоб за землю було заплачено бувшим властителям і передано її селянам теж за гроші, бо тоді ніхто б тої землі у них не квавпався одбирати. Таких самих думок, завважає Чикаленко в своїм „Щоденнику“, трималися й заможніші селяне на Наддніпрянській Україні, але Центральна Рада їх голосу не послухала, думаючи привабити до себе голоту обіцянкою землі задурно.

Пробувши кілька тижнів у Станиславові, виїхав Чикаленко, за порадою своїх галицьких приятелів, в Карпати до с. Славська Скільського повіту, де найняв у місцевого священика о. К. кімнату з утриманням. Село лежало недалеко від станції залізниці, яка вела на Угорщину і якою саме тоді частенько переїздили за кордон ріжні українські місії й урядовці. Від них довідувався Чикаленко про те, що діється вдома на Україні. Але звістки ці були непевні й іноді зовсім неправдиві. Наслухавшись оповідань про нове ніби-то бомбардування Києва (в дійсності Київ був зданий большевикам без усякого бою), Чикаленко так розхвилювався, що заслаб і десять день пролежав, годуючись самим лиш молоком. Живучи в Славську, Чикаленко почав, як ко-

лись, писати щоденник, куди заносив усе, що чув, що бачив і що передумував, боліючи душею за Україну.

Не втерпів довго сидіти в глушині і в половині березня навідався до Станиславова, де зустрів силу земляків, що понаїздили з Києва. Це все були втікачі. Вже більша частина України була захоплена більшовиками. Галицькі земляки, починаючи з самого голови уряду д-ра Євгена Петрушевича, ставилися до Чикаленка з великим співчуттям, старалися, чим могли, допомогти йому і полекшити його становище. Петрушевич запевняв його, що галицький уряд, зважаючи на його великі заслуги перед Україною, охоче прийде йому на поміч, як що буде треба. Але Чикаленкові, як записує він у своїм „Щоденнику“, гірко не хотілося прохати помочи: „в сто крат легше, — пише він, — давати гроші, ніж брати їх від когось!“ Пропонував йому грошей його син Петро, але йому тяжко було їх брати і в рідного сина, і він узяв у нього всього дві тисячі карбованців які той був батькові винен. Та це були на той час зовсім малі гроші, і незабаром Чикаленкові стало дуже скрутно. Але він на те не вважав; йому здавалося, що більшовицькому пануванню на Україні скоро прийде кінець, і що скоро можна буде повернутись додому. Тому він дивився на своє перебування в Галичині як на тимчасове і старався використати нагоду, щоб ближче познайомитись із цим закутком рідної землі.

Познайомившись у Станиславові з членом Національної Ради, молодим інтелігентним гуцулом Петром Шекериком, він скористався з його запросин і в половині березня виїхав з ним на Гуцульщину до села Жабего Косівського повіту. Голова галицького Державного Секретаріату д-р С. Голубович видав йому на дорогу документ, в якому було сказано, що він є видатний український діяч і меценат, і що всі власті Західньої Української Народньої Республіки мають чинити йому всяку допомогу. Чикаленко оселився у місцевого пан-отця і прожив тут до самої осені. До нього зрідка доходили звістки з Великої України, але ці звістки, як і попереду, були неточні і непевні, вони тільки засмучували його і доводили часто до хвороби. Тимчасом поляки зайняли більшу частину Галичини, а румуни в кінці травня 1919 р. заняли Коломиїщину й Косівщину, і Жабе опинилося під румунською окупацією. Тепер Чикаленко був відрізаний не тільки від своїх, але й взагалі від цілого світу. Гіркі думки напосіли на нього. Тепер він остаточно прийшов до переконання, що „українську державність згубила соціалістична реформа“; „як би не той земельний закон, яким так хваляться наші соціалісти, — пише він у своїому „Щоденнику“, — то Україна й тепер могла би стати суверенною державою: цей закон зробив воро-

гом української державности кожного, хто мав хоч невеликий клапоть землі, бо кому охота була обороняти ту державу, яка забрала дурно в нього його власність!”

У великій непевності, в постійній журбі за долею рідного краю, пробув Чикаленко в Жабему до кінця серпня 1919 р., коли Гуцульщину заняли польські легіонери. 27. серпня Чикаленка, разом із чотирма місцевими українськими інтелігентами, було вивезено під військовою вартою до Коломиї, звідки, передержавши пару день в тюрмі, одвезено до містечка Мостиськ, де він був інтернований, живучи в родині місцевого українського священика. По дорозі польська варта поводитися з в'язнями чемно, але серед вартових знайшовся один, зовсім змосковщений поляк із Москви, що навіть і говорити по-польськи не вмів; він служив у большевицькій „червоній гвардії“, а потім утік до польської армії. Цей большевик, памятаючи московські порядки, став грубо поводитись із в'язнями і пограбував у них чоботи, які зрештою, під натиском інших вартових, мусів повернути. Чикаленко мав нагоду на „живому прикладі“ показати своїм товаришам по недолі різницю між поляками й москалями і трохи зменшити ідеалізацію Московщини, що була помітна у декого з них.

У Мостиськах оселився Чикаленко в родині греко-католицького священика о. Куціля, де почував себе добре і спокійно. Його хвилювали тільки звістки з України, де українському військові доводилося битись на два фронти: і проти большевиків, і проти війська російського генерала Денікіна, запеклого ворога українців. Страшенно схвилювала його звістка про те, що ніби большевики розстріляли С. О. Єфремова та П. Я. Стебницького: „цю втрату, — записує він у „Щоденнику“, — я не можу висловити словами, ані виляяти сльозами“; кілька день не міг він прийти до пам'яті через цю звістку, яка потім виявилася неправдивою. В своїх записках величає Чикаленко силу духа Єфремова, його „янгольську доброту і героїчну велич духа, простоту, шляхотність, талановитість і надзвичайну працьовитість“. Він навмисне морив себе що-дня фізичною працею, щоб тільки не думати про розстріл Єфремова та других близьких йому людей; втомлений, засипав він звечора, але вночі прокидався, і перед ним ставали страшні картини розстрілу...

Страшного жалю завдала йому звістка, що Київ захопили денікінці, витіснили звідти українське військо і почали люто переслідувати все українське: закрили українські книгарні, нищили українські книжки, заборонили вживати в урядах українську мову, знимали навіть вивіски українські, почали арештовувати

вати українських діячів; українська інтелігенція мусіла масово покидати Київ і тікати, хто куди міг.

Чикаленко клопотався, щоб йому дозволено було переїхати до Перемишля, як до більшого міста, де б він міг знайти кращу лікарську поміч у своїй хворобі, що раз-у-раз загострювалась і завдавала йому великої муки. В кінці жовтня, після довгих клопотів, було одержано дозвіл, і Чикаленко переїхав до Перемишля, де оселився у директора Українського Дівочого Інституту Д. Греголинського, щирого українського патріота. Тут же зустрівся він із своїм знайомим д-ром М. Косом, товариство якого дуже було йому приємне. Скоро по переїзді до Перемишля Чикаленкові вдалося побачитись на двірці з д-ром Ст. Федаком, що їхав через Перемишль до Кракова і передав йому гроші від сина Петра і листи від рідні і знайомих, що перебували за кордоном. Місцеві земляки часто збиралися навколо Чикаленка, просили, щоб він поділився з ними думками своїми про сучасний стан української справи, або розповів щось із своїх спогадів про минуле. Два місяці, які прожив він у Перемишлі, почував він себе добре і спокійно, і хвороба його не мучила.

Скоро потому, як прибув до Перемишля, одержав Чикаленко листа від львівського адвоката д-ра Льва Ганкевича, українського соціал-домократа, в якому той повідомляв, що від В. Винниченка прийшов лист, де він просить львівських соціал-демократів „виповнити всі Чикаленкові бажання і вистаратися о все, чого він потребує“. На цей лист відповів Чикаленко, що він дуже дякує за турбування, але, писав він, „ні Ви, ні Винниченко не в силі виповнити єдиного мого бажання — вернути українську державність, яку Винниченко, сподіваючись всесвітньої революції, розвалив, організувавши повстання потай від Національного Союзу“. Тому він нічого, ніякої помочи від Винниченка прийняти не схотів.

На початку 1920 року вдалося Чикаленкові виїхати до Варшави, де він зустрівся з С. В. Петлюрою, і той допоміг йому переїхати за кордон, спочатку до Чехословаччини, а звідти до Австрії, де він оселився був у Бадені під Віднем.

Тепер уже почалося для нього справжнє емігрантське життя на чужині, з його вічними турботами про завтрашній день, турботами, які ставали усе дошкульнішими через постійні навороти хвороби. Перебув Чикаленко в Австрії до початку 1925 року, проживаючи здебільшого в селі Рабенштайні у Долішній Австрії, а під кінець у самому Відні. Тут в 1922 році він переїхав дві важких операції, які трохи припинили розвиток хвороби,

але не вилікували її зовсім. Під час операції він дивував усіх лікарів надзвичайним спокоєм і присутністю духа, жартуючи з ними так, наче й не його мали різати. Перебуваючи у Відні,

С. Мако: Портрет Є Чикаленка. Прага, 1928.

відвідував Чикаленко найчастіше родину радника Карановича, де він себе особливо добре почував.

З матеріального погляду жилося йому все тяжче й тяжче. Українські державні засоби, з яких йому було зроблено допомогу при його виїзді за кордон і перший час його там перебування, скоро перестали існувати. Українські еміграційні організації прийшли на поміч із невеликою допомогою, але, даючи

цю поміч йому, що найбільше, може, з усіх українців заслужив на вдячність своїх земляків, керівники цих організацій не вміли робити цього у необхідній делікатній формі, не вміли виявити потрібної при цьому уваги, і брати від них поміч старому, заслуженому діячеві було справді важко. Та він не нарікав і не скаржився. Більше, ніж власний клопіт, мучило його те, що робилося на нещасній Україні, що стогнала під большевицьким обухом, підпливала кровю в безупинних селянських повстаннях, нищилася голодом і епідемічними хворобами. Шукаючи виходу з цього страшного становища, думав він, що врятувати Україну, знищити в ній анархію й завести добрий лад зможе тільки чужа поміч, як би на чолі української держави став якийсь чужоземний принц, немов давній „варяг“, що спірався б з самого початку на збройну поміч якоїсь чужої держави. В те, що Україну може врятувати хтось із своїх діячів, Чикаленко вже мало вірив, бачучи, як усі діячі, що їх висунула історія на чоло української державности, взаємно між собою ворогували, завидуючи один одному й борячись за владу. Ці свої думки виловив Чикаленко в статті „Де вихід?“, надрукованій в 1921 році в тижневику „Воля“, що виходив тоді у Відні. Та ця стаття не зустріла прихильности серед більшої частини української еміграції, яка ще держалася своїх старих партійних поглядів і до кожної нової думки ставилася з упередженням та недовір'ям. Чикаленкові відповів з одного боку В. Липинський в статті „Покликання варягів чи організація хліборобів?“ (друкованій у збірнику „Хліборобська Україна“ 1922-23 р.), в якій доводив, що „варяг“, себ-то чужий якийсь королевич, не може завести ладу на Україні, що лад і державна організація можуть повстати на Україні лиш її власними силами через організацію найчисленнішої й найважливішої на Україні хліборобської верстви; з другого боку накинувся на Чикаленка з дуже грубою й вульгарною лайкою провідник українських ес-ерів на еміграції Микита Шаповал (у своїм місячнику „Нова Україна“, що виходив у Празі), не розуміючи того, що можна згоджуватись чи не згоджуватись з думкою заслуженого українського діяча, але не можна збивати її непристойною лайкою лише тому, що той має свій власний погляд на перспективи української справи, погляд, навіяний глибокою любов'ю до рідного народу й тяжким жалем над його долею.

Під кінець 1925 року поміч, яку діставав Чикаленко один час від Українського Громадського Комітету в Празі, припинилась, і він мусів переїхати до Чехословаччини, де йому знайдено скромну посаду голови Термінологічної Комісії при Українській Господарській Академії в Подєбрадах. Великий знавець

української мови, що завжди пильно дбав за її чистоту, він знайшов собі заняття, яке було йому по душі.*)

Подебради за тих часів, коли там оселився Чикаленко, були одним з найживіших українських осередків на чужині. Біля Української Господарської Академії гуртувалося, окрім професорів з їх родинами, коло 500 студентів з усіх частин української землі. Хата Чикаленка скоро зробилася осередком, до якого горнулися земляки, особливо молодь, яка оточувала його великою повагою й любов'ю. Як згадує один з вихованців подебрадської Академії, Чикаленко „своєю лагідною, милою вдачею притягав до себе людей, вмів гуртувати їх біля себе... У свої 66 років умів він не бути зайвим серед ідейної запальної молоді, вмів цікавитися усім тим, що гріло світило у життю ліпшим представникам нашої молоді, і своїм досвідом старого національного діяча й своєю лагідною вдачею змирнював крайності, стабілював хвилевість. Він був цементом, що єднав до громади українців ріжних політичних напрямів. Імя Євгена Чикаленка з однаковою пошаною вимовляли

*Остання фотографія Є. Чикаленка
весною 1929 р. в Подебрадах.*

всі українці, чи то прихильники У.Н.Р., чи то гетьманці-монархісти, й блукаючі анархічні ес-ери, й українці-комуністи. Він був живим носієм ідеї соборности, його знали й шанували придніпрянці й галичане, кубанці й українці з Зеленого Клину, з Далекого Сходу, з Сибіру“.**)

З тихих Подебрадів пильно стежив Чикаленко за тим, що діялось на українських землях і на еміграції, тішився з най-

*) Ще в 1921 році він надіслав до газети „Українське Слово“, що виходила в Берліні, статтю „Про українську літературну мову“, яка була потім видана й окремою книжечкою.

**) Ст. Матвієнко-Сікор: Памяти Євг. Чикаленка. „Час“ (Чернівці), 1930, ч. 502.

менших успіхів чи то на полі громадського, чи то культурного життя, вболівав над усім, що розвиток української справи гальмувало або їй шкодило. Доводилося більше сумувати, ніж радіти! Він провадив жваве листування з своїми приятелями і знайомими, розкиданими на еміграції. Великим ударом була для нього звістка про смерть в большевицькій тюрмі його сина Петра, по дорозі на заслання до Соловок, та про заслання наймолодшого сина Івана. Літом 1928 року стався перший напад хвороби, яка звела його в могилу; довелося лягти в шпиталь в Празі, де йому зроблено було операцію. Довший час тоді довелося вилежати йому в шпиталі, серед дуже тяжкої й сумної обстанови. Празькі знайомі відвідували його й розважали, як могли. Особливо доглядали його, що-дня приносячи йому обід з тих страв, які йому можна було їсти і які йому більше смакували, його земляк з Херсонщини і давній знайомий проф. В. О. Біднов та проф. О. А. Бочковський, а в Подєбрадах доглядали його приятелі зпоміж молоді, особливо студент Волод. Шевченко.

Змучений лихоліттями й хворобами організм 68-літньої людини вже був не в стані боротися з тяжкими умовами еміграційних злиднів. Обстановка життя в Подєбрадах ставала все важчою, і нарешті дочці його Ганні, що перебувала тоді в Женеві, удалося умовити його переїхати до неї. Вже було одержано візу, замовлено навіть білет на залізницю, але доля не дала йому скористати з них: весною 1929 року він знов завслаб, і знов одвезено його до Праги. Тут він, в празькій Загальній Лікарні (*Všeobecná nemocnice*) і спочив навіки 20. червня 1929 року. Аж до останніх днів заховував він надзвичайний спокій духа, який не могла закаламутити ні хвороба, ні те море сліз і горя людського, яке бачив круг себе, лежачи в загальній палаті хірургічного відділу, де мучились люде по тяжких операціях, і де що-дня хтось поруч умірав. Знайомих, які його відвідували, запитував перш за все, які вістки з України, що чути в громадському українському житті. Про себе і про своє становище не хотів говорити. До смерти ставився байдуже і ждав її зі спокоєм античного філософа, бо знав, що виконав свій обовязок перед рідним краєм, на службу якому віддав усе своє життя.

25. червня 1929 року тіло Чикаленкове було спалене в крематорії Ольшанського цвинтаря в Празі в присутності сина Льва та двох зятів, що прибули зза кордону, і гуртка приятелів та знайомих. Урну з попелом перевезено до Подєбрадів і поставлено в спільному колумбарії, де стоять урни з попелом інших українських діячів, що померли на еміграції в Подєбрадах.

Тим, хто знав Чикаленка зблизька і довший час, впадала в око одна особлива його риса; цю рису влучно спостерегла Чикаленкова дочка Ганна Євгенівна, пишучи, що її батько „належав до людей of one purpose — одної мети, як кажуть англійці, людей, якими керує одна однісенька ідея, опановує їх, скупчує всю їх увагу, всі сили, підпорядковуючи собі всі інші бажання, думки й наміри, не зоставляючи їм майже місця поруч себе“. І вона ж пояснює, що „українське національне відродження було тою ідеєю, яка панувала над цілим його життям, так, що на все він дивився під кутом: яке це може мати відношення до української національної справи і яка їй з того буде користь?“*)

В історії українського національного відродження, яка дає нам немало зразків глибокої відданості й посвяти ідеї, небагато можна знайти людей, які, ставши на шлях служення українській ідеї, так глибоко перейнялися нею, що все своє життя, всі інтереси, всі помисли присвячували виключно їй, цій ідеї, і це не була та любов, що знаходить задоволення в собі самій, любов пасивна: це було непереможне стремління робити, діяти, нести свої сили і свої засоби скрізь, де того вимагав інтерес української справи. Можна без усякого перебільшення сказати, що поза українською справою, без звязку з нею, ніщо Чикаленка не тишило і не смутило. Він одідичив прекрасне господарство, з любов'ю упорядковане його дідом, батьком і дядьком; він сам вложив у нього десять років праці і довів до зразкового стану; але й на своє господарство, одну з тих ділянок людської праці, що найбільш привязують до себе людину, він став дивитись лиш як на джерело прибутку, який він повертав на піддержку укра-

Колумбарій в Подебрадах з урною Є. Чикаленка.

*) Ганна Чикаленко: Матеріяли до біографії Євгена Чикаленка. „Літ.-Наук. Вістник“, 1930, кн. VI, ст. 510.

Інського руху. Ніколи в своїм житті не служивши, він не мав найменших амбіцій до карери, до почесей, які так сильно захоплюють інших людей; стоячи довгий час не тільки в центрі організованого українського життя, але властиво керуючи ним, він ніколи ані в думці не мав грати першу роль, виявляти себе провідником, наказувати й керувати: він уважав себе лише за першого слугу української справи, а почеси і признання охоче уступав тому, хто, заслуговуючи на їх своєю працею, цинив їх. Ніщо не було так чуже й далеке його вдачі, як шукання вдячності і похвали; у його була навіть якась хороблива відраза до людей, які говорили йому ввічі про його заслуги; звичайно стриманий і спокійний, він в таких випадках зривався з місця, говорив різкі слова тим, хто його хвалив, виходив з хати, де велася розмова. І дуже рідко, та й то вже при кінці віку, коли людська невдячність або глупота занадто різко виявляли себе, давав він зрозуміти, що має заслуги перед рідним краєм, які дають йому право на інше відношення до себе.*)

Коли вважати за ознаку української вдачі стриманість в поведженню з людьми, певну зосередженість в собі й ніби замкненість, упертість в своїх поглядах, симпатіях і антипатіях, глибоку привязаність до рідного краю та його природи, вроджену музикальність і любов до пісні, дотепність і гумор у розмові, — то з Чикаленка був типовий українець, починаючи із самого зовнішнього вигляду: це був справжній кремезний козак-степовик з карими орлиними очима і буйним замолоду чубом, з опущеними додолу вусами. Його очі світилися розумом, а його мова була гостра й дотепна.***) Та посідав він у своїй вдачі рису, яка, впливаючи із згаданої вище безмежної відданності українській ідеї, відрізняла його від більшості земляків, — це була якась стихійна енергія, якась непохитна і безмежна витревалість, з якою він провадив свою працю на українському полі, не зраджуючись ніякими неспіхами й перешкодами. Це було тим дивнішим, що він був успособлення скептичного і скоріше песимістичного, ніж оптимістичного, принаймні так здавалося стороннім людям, бо він із своїми сумнівами не крився. Але цей скептицизм ані трошечки не відбивався на його енергії в праці і не

*) Вже за революції, під час одної української маніфестації, якийсь „пролетарій“ кинув у бік Чикаленка, що стояв серед публіки: „бач! і буржуй приволікс в бобровому кожусі!“, на що Чикаленко сказав: „таких пролетарів, як ви, на Україні мільйони, а такий буржуй як я — один“.

***) Ол. Гн. Лотоцький, що добре знав Чикаленка, каже, що з його був „співбесідник надзвичайно гострий та дотепний, і товариство його справляло велику приємність“. Див. його „Сгорінки минулого“, ч. II, Варшава, 1933, ст. 160. Про „гострий язик“ Чикаленка згадує і його дочка. Див. „Літ.-Наук. Вістник“, 1930, кн. VII-VIII, ст. 636.

зменшував його впливу на людей, яких він захоплював до діяльності на українському громадському або культурному полі. Як дуже влучно каже його дочка, Чикаленко „був у великій мірі з тих людей яскравої індивідуальності, що інтенсивністю свого власного захоплення й переконання не можуть не впливати на своє оточення, захоплюють його і поривають за собою... В нього була якась інтуїтивна сила переконання, якась концентрація духа, що давали йому віру й витривалість, з якими він боровся з перешкодами і провадив своє: „А ти, Марку, грай!“ В тій твердості волі й ясності, з якою він бачив перед собою своє завдання, і, хоч зневірюючись в людях, але ніколи не зневірюючись у справі, ішов до своєї мети, він був, справді, якоюсь «суцільною людиною, монолітом», — сказати б“.*)

У своїх вимогах до людей, які брали на себе обов'язки громадської праці, Чикаленко був строгий, але був строгий і до себе самого, і тому його дуже дратувало, коли хтось, уважаючи себе за свідомого українця, залишався байдужим до якоїсь пильної громадської потреби і, маючи до того спроможну, не помагав. На адресу таких людей у Чикаленка й зривалось не раз докірливе слово.

Люблячи свій народ і віддаючи йому на службу всі свої сили, Чикаленко був далекий од ідеалізації того народу: він ясно бачив його хиби і в розмовах з близькими людьми або на сторінках „Щоденника“ іноді давав волю своїм гірким почуттям. Під вражінням розрухів і руїни революційного часу, коли без глузду і мети руйновано культурні господарства і нищено майно, надбане працею цілих поколінь, він писав у своєму „Щоденнику“, що український народ дуже здеморалізований московським пануванням і потребує якоїсь переробки, якоїсь доброї „школи“ під проводом німецьких або англійських „вчителів“, бо сам він, або за допомогою „вчителів“ московських чи польських, надовго зостанеться темним та деморалізованим, яким він є тепер.

Але як гострий суд над негативними рисами українського народу не зменшував його глибокої до того народу любови, так і осуд української лівої інтелігенції не завважав йому доляльно ставитись до визнаних загалом української еміграції національних провідників і, по змозі своїх сил, співпрацювати з ними на користь української справи. Партійна виключність і нетерпимість була йому завжди чужою, і він завжди був готовий поступитись і поступався на ділі формальною стороною справи, коли йшло про загальний український інтерес. Чуже було Чика-

*) Г. Чикаленко: Матеріяли... „Літ.-Наук. Віст.“, 1930, кн. VI, ст. 511 і кн. VII-VIII, ст. 635-636.

ленкові і виключне привязання до якоїсь одної частини української землі, якийсь окремий „локальний“ патріотизм. Зв'язаний з Херсонщиною і з Полтавщиною, він скрізь, по всіх кутках України, почував себе на рідній землі, і для нього однаково були близькі й рідні слобожанин, дубенський козак, херсонський степовик і гуцул. Тому то він мав таке зрозуміння для потреб українського національного життя в Галичині й піддержував його.

Люблячи свій народ, його звичаї, його культуру, над усе ставлячи інтереси української літератури, не мав Чикаленко якогось шовіністичного почуття до інших народів, які були сусідами українського, або жили з ним помішано: поляків, жидів, русунів. Він не любив тільки москалів, чи краще сказати, їх риси як пануючого народу завойовника, ненавидів російську державність з її системою обрусіння, яка тримала український народ в умисній темноті й національній неволі й яка властиво була винна в трагічних для українського народу наслідках революції. Ще за молодих літ, як уже згадано, побувавши вперше в Москві, він дуже її не вподобав, а самі москалі здалися йому грубими, некультурними й нахабними. Та й пізніше, буваючи на Московщині й рівняючи життя московське до українського, він прийшов до висновку, що український народ далеко культурніший за московський, хоча українська культура під владою московською не тільки перестала розвиватися, а ще й понижчала. Він раз-у-раз висловлювався, що перебування чехів і поляків під німецькою владою, навіть естів та лотишів під німецьким впливом, було для цих народів корисне, бо вони під німецьким впливом самі зробилися культурними, економічно розвиненими й національно свідомими. Так само, каже він, було і з фінами під шведським пануванням. Натомість фіни під Московою: мордва, череміси, зиряне та інші — залишилися дикунами. Про російську культуру був він тієї думки, що то виплід німецько-петербурзької бюрократії, що не має коріння в московськiм народі. Російську літературу не вважав Чикаленко за нормальне і здорове явище і казав, що українцям далеко корисніше читати твори західно-європейської літератури, ніж російської.

Майже увесь час громадської праці Чикаленка припав на добу, коли українська справа розвивалася дуже помалу, з перервами й „перебоями“, маючи перед собою раз-у-раз такі перешкоди, що подолати їх, надолужити страчений час і вийти на широкий шлях національного відродження — здавалося неможливим завданням понад людські сили. Здавалося, що всі тяжкі зусилля, всі жертви, вся ота дрібна праця цілого життя, якій присвячували себе покоління за поколінням українських діячів, ідуть марно. І це, може, у Чикаленка, який був свідком розвитку укра-

їнського руху від половини 70-х років XIX століття, являлося джерелом невеселих настроїв, що декому здавалися песимізмом. Але він був одною з тих натур, що в їх тяжкі перешкоди викликають лиш подвоєну енергію для побороення тих перешкод.

І доля судила йому щастя бачити, що всі його зусилля й праця не пішли марно. Він сам це визнав, прирівнявши до тої праці, в передмові до видання свого „Щоденника“, прегарну легенду про Печерську дзвіницю: „ота дрібна праця для відродження української нації, — оповідає він, — нагадує легенду про будування Київ-Печерської дзвіниці: що збудують майстри за день, те вночі впірне в землю; і так осідало їхнє мурування кілька років. Аж коли скінчили будувати дзвіницю по плану і поставили хреста, то за одну ніч уся вона раптом вийшла з землі. Оттак було і з українським національним рухом: і діди наші, і батьки, і ми працювали по мірі наших сил, але наслідків тої праці не видно було, вона впірнала в глибину народніх мас. Аж за революції 1917 року ота праця кількох поколінь раптом виявилася на світ, як Київ-Печерська дзвіниця з надр землі.“

Чикаленко був одним з тих „майстрів“, з тих будівничих, що будували зачаровану дзвіницю — відродження української нації. І коли те відродження могутю хвилею покотилося по всій українській землі, коли воно зворушило широкі народні маси й поставило на порядок дня відбудову української державности, в імя якої вже тисячі і десятки тисячів найкращих синів українського народу поклали свої голови, коли, не вважаючи на нове сучасне лихоліття, можна з певністю сказати, що українська нація вже не вмере і не загине, — то це є заслугою таких наших діячів, яким був Євген Чикаленко.

Джерела до біографії Є. Х. Чикаленка.

Найголовнішим джерелом являються „Спогади (1861—1907)“ самого Чикаленка, видані в трьох частинах у Львові, 1925—1926, накладом Видавничої Спілки „Діло“ (частина I, Львів, 1925, ст. 172; частина II, Львів, 1925, ст. 139; частина III, Львів, 1926, ст. 131), та його „Щоденник (1907—1917)“, виданий Видавничою Кооперативою „Червона Калина“ у Львові, 1931, ст. 496. Накладом Фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті в Празі видано „Уривок з моїх споминів за 1917 р.“, Прага 1932, ст. 56. Крім того я користувався з „Щоденника“ з 1919—20 років, який лежить іще в рукопису.

Важним причинком до біографії Чикаленка являються „Матеріали до біографії Євгена Чикаленка“ — спогади його дочки Ганни Чикаленко, надруковані в „Літературно-Науковій Вістнику“, Львів, 1930, кн. VI, ст. 510—523 і кн. VII—VIII, ст. 631—642.

Деякі причинки й матеріали до біографії та характеристики Чикаленка можна знайти в отсих статтях:

З. Мірна: Є. Х. Чикаленко, як батько родини. „Тризуб“, Париж, 1931, ч. 26. Те ж „Жіноча Доля“, Коломия, 1930, ч. ч. 25, 26 і 28.

Статті В. Прокоповича, М. Славінського, В. Садовського, Ол. Шульгина, В. Королева, Мод. Левицького та І. Бочковського. „Тризуб“, Париж, 1929, ч. 29-30.

В. Дорошенко: Великий громадянин. „Літопис Червоної Калини“, Львів, 1931, ч. 4.

Його ж: Євген Чикаленко. „Літ.-Наук. Вістник“, 1929, кн. VII—VIII.

М. Корчинський: По прочитанню щоденника Є. Чикаленка. „Літопис Червоної Калини“, 1931, ч. 4. (З фотографіями В. Симиренка, Є. Чикаленка і групи редакції „Рада“).

Мих. Рудницький: Щоденник видавця щоденника. „Діло“, Львів, 28. лютого і 1. березня 1931.

І. Німчук: Перла української мемуаристики. „Мета“, Львів, 1931, ч. 8.

Ст. Сірополко: Життя й праця незабутнього громадянина Є. Х. Чикаленка. „Студенський Вісник“, Прага, 1929, ч. 11-12.

Д. Коренець: У гостині в Є. Чикаленка. „Діло“, 23. квітня 1931.

Його ж: Галичане в Києві і в гостях в покійного Євгена Чикаленка на селі. „Америка“, 16. травня 1931.

Радянин (М. Гехтер): З далеких берегів. Розмови з видатнішими українськими діячами в Європі. IV. Євген Чикаленко. „Свобода“ (американ.), 23. мая 1922.

До історії Чикаленкової доби й осередку, де він жив і працював, подаять найбільше відомостей такі праці:

Про український рух 70-х років XIX століття:

І. Житецький: Південно-західній Відділ Рос. Геогр. Товариства. „Україна“, Київ, 1927, кн. 5.

Ф. Савченко: Заборона українства 1876 р. I. Південно-західній Відділ Рос. Геогр. Товариства. Київ, 1930.

Ол. Рябінін-Склярєвський: Київська Громада 1870-х рр. „Україна“, 1927, кн. 1—2.

Його ж: З революційного українського руху 1870 років. Одеська Громада 1870-х років. „Україна“, 1926, кн. 5.

М. Грушевський: Місія Драгоманова. „Україна“, 1926, кн. 2—3.

Ол. Рябінін-Склярєвський: З революційного українського руху 1870—1880 років. Єлисаветградський гурток. „Україна“, 1927, кн. 4. (Про д-ра Оп. Михалевича).

- Д. Овсянико-Куликовскій: Воспоминанія. Издательство „Время“, Петербург, 1923. (Про одеських громадян і про Л. Смоленського).
 Про 80—90-ті роки XIX століття:
 Ол. Рябінін-Склярєвський: М. Ф. Комаров, як культурний одеський діяч 1888—1913 р. „Україна“, 1929, кн. 6.
 Ол. Лотоцький: Сторінки минулого. Частина I. Варшава, 1932. (Про український рух і його діячів у 1890-х роках).
 Про новіші часи:
 О. Гермайзе: Нариси з історії революційного руху на Україні. Київ, 1926.
 В. Дорошенко: Революційна Українська Partія. Львів, 1921.
 Ол. Лотоцький: Сторінки минулого. Частина II. Варшава, 1933. (Про часи 1900—1905 років).
 В. Дорошенко: Українство в Росії. Відень, 1917. (Загальні відомості про рух кінця XIX і поч. XX стол.).
 С. Ефремов: Праздникъ украинской интеллигенции. „Кіевская Старина“, 1903, кн. X. (Про відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві).
 Його ж: Торжество украинской пѣсни. „Кіевская Старина“, 1904, кн. I. (Про ювілей Лисенка).
 Д. Дорошенко: Свято Котляревського в Полтаві 30. серпня 1903 р. „Літерат.-Науков. Вістник“, 1923, кн. XI.
 Його ж: „Просвіти“ на Великій Україні. Календар „Просвіти“ на 1928 рік. Львів, 1927.
 Його ж: Мої спомини про недавнє минуле. Частина I. Галицька руїна 1914—1917 років. Львів 1923, В-во „Червона Калина“.
 В. Дроздовський: „Хлібороб“ (1905—1930). „Труды Института Славяноведения Академии Наук СССР“, т. II. Ленинград, 1934.

ІЛЮСТРАЦІЇ:

	Стор.
<i>Євген Чикаленко 1907 року</i>	2.
<i>Є. Чикаленко 1879 р. учнем Єлисаветської реальної школи</i>	15.
<i>Є. Чикаленко, його мати й сестра в Ананіїві 1881 р.</i>	18.
<i>Є. Чикаленко 1883 року студентом Харківського Університету</i>	20.
<i>Леонід Смоленський 1900 р.</i>	25.
<i>Академічний Дім у Львові</i>	31.
<i>В Кононівці 1903 р. Є. Чикаленко слухає лірника Ромзика.</i>	37.
<i>Група гостей на святі Котляревського в Полтаві 1903 р.</i>	41.
<i>Перші українські часописи на Великій Україні 1905—1907 р.</i>	53.
<i>Кузьма (Олекса) Ляхоцький 1909 р.</i>	56.
<i>Редакція „Ради“</i>	62.
<i>В Кононівці 1913 р. Родина Чикаленка й гості</i>	67.
<i>С. Мако: Портрет Є. Чикаленка. Прага, 1928.</i>	89.
<i>Остання фотографія Є. Чикаленка весною 1929 р. в Подєбрадах</i>	91.
<i>Колумбарій в Подєбрадах з урною Є. Чикаленка</i>	93.

З М І С Т:

	Стор.
Вступ. Українське життя на початку 1880-х років.	5.
I. Чикаленків рід. — Дитячі роки. — Шкільна наука в Одесі та в Єлисаветі. — Перші проблски національної свідомости. — Гурток Михалевича.	11.
II. Київ. — Знайомство з В. Антоновичем та іншими київськими громадянами. — Короткий побут у Москві. — Харьків. — Гурток В. Мальованого. — Одружіння. — Розгром гуртка і виїзд до Перешор під догляд поліції. — 10 років на селі. — Переїзд до Одеси і участь в одеській Громаді. — „Розмови про сільське хазайство“. — Чикаленко-меценат. — Побут у Петербурзі і заснування петербурзької Громади.	17.
III. Загальна українська організація 1897 року. — Переселення Чикаленка до Києва 1900 року. — Чикаленко і український революційний рух. — Подорож до Галичини. — Українські національні маніфестації в Полтаві і в Києві. — Українські партії Демократична і Демократично-Радикальна. — Революційний рух 1905 року і українство.	34.
IV. Початки української преси. — „Громадська Думка“. — „Рада“. — Труднощі з першою щоденною газетою українською. — Чикаленкові клопоти й турботи. — „Товариство Українських Поступовців“.	49.
V. Українство в Росії на передодні світової війни. — Початок війни. — Закриття „Ради“. — Розгром українського життя в Галичині і його придушення в Росії. — Трівози й клопоти Чикаленка. — Переслідування його російською поліцією. — Поразка Росії на війні і зріст опозиційних настроїв. — Революція 1917 року. — Переживання Чикаленка в часі революції й боротьби за українську державність.	68.
VI. Чикаленко на еміграції. — Побут в Галичині. — Західня Українська Народня Республіка. — Інтернування в Мостиськах і в Перемишлі. — Виїзд до Австрії. — Еміграційне бідуння. — Переїзд до Чехословаччини. — Життя в Подєбрадах. — Чикаленко, як людина і громадянин.	84.
Джерела до біографії Є. Х. Чикаленка.	98.
Спис ілюстрацій	99.

